

Історія Голокосту: освіта та пам'ять

посібник для вчителя

Київ – 2018

Український центр вивчення історії Голокосту
Серія «Українська бібліотека Голокосту»

Історія Голокосту: освіта та пам'ять Посібник для вчителя

Auswärtiges Amt

Видання здійснено за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини.

Ця публікація не є відображенням офіційної позиції спонсорів

Published with the support from the German Foreign Office.

This publication does not necessarily reflect the views of the donors

ББК 63.3 (4-Укр) Я

УДК 94 (477) «19»

Упорядник: Бобров Віталій

Автори та упорядники текстів і планів занять:

Віталій Бобров
Наталія Голосова
Ольга Педан-Слепухіна
Анатолій Подольський
Михайло Тяглий

Історія Голокосту: освіта та пам'ять. Посібник для вчителя. – Вид. 3-тє, випр. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2018. – 124 с.

ISBN 978-966-2214-12-7

Посібник для вчителя «Історія Голокосту: освіта та пам'ять» – це матеріали, які стали частиною освітніх заходів проекту «Захистимо пам'ять. Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни».

Посібник має на меті зосередити увагу вчителів на використанні джерел місцевої історії, проблемному підході до викладання і виховання учнів на уроках з історії Голокосту та під час проведення позакласних заходів із вшанування пам'яті про загиблих співгромадян.

Посібник містить короткі методичні рекомендації, плани занять, списки наукової, навчально-методичної літератури та Інтернет-ресурсів.

ISBN 978-966-2214-12-7

© Український центр вивчення історії Голокосту

ЗМІСТ

Передмова.

Проект «Захистимо пам'ять. Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни»4

Розділ 1. Поради до викладання історії Голокосту

засобами шкільної освіти10

- 1.1 Як знайти час і місце у програмі (програмні, позапрограмні, міжпредметні зв'язки)..... 11
- 1.2 Як будувати уроки за місцевим матеріалом: джерела та їх застосування23
- 1.3 Місцева історія. Як і де збирати матеріал.....41
- 1.4 Проектна діяльність з історії Голокосту в школі.....47

Розділ 2. Вшанування пам'яті про Голокост55

- 2.1 Пам'ять про Голокост в Україні. Загальний контекст та сучасний стан.....55
- 2.2 Місця пам'яті. Проведення заходів вшанування пам'яті59

Розділ 3. Проблемні питання історії69

- 3.1 Розмова про сприйняття себе та інших.....70
- 3.2 Дилеми у викладанні історії Голокосту78

Розділ 4. Історія Голокосту та загальнолюдські цінності.....89

- 4.1 Голокост і виховання толерантності.....90
- 4.2 Голокост і права людини96
- 4.3 Голокост і протидія ксенофобії.....108

Список джерел та наукової літератури 115

Список навчально-методичної літератури..... 118

Список Інтернет-ресурсів.....120

ПЕРЕДМОВА

ПРОЕКТ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ. ЗАХИСТ ТА МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ МІСЦЬ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

Шановні колеги!

Ви тримаєте в руках посібник для вчителя, який став частиною освітніх заходів проекту «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни». Одразу варто зауважити, що це не посібник з історії Голокосту в Україні чи в Європі; він не надасть докладну хронологічну та історіографічну інформацію про події Другої світової війни, переслідування та вбивство євреїв на українських територіях чи в Європі, післявоєнне відновлення світу та усвідомлення трагедії тощо. Його завдання полягає дещо в іншому. Він є практичним додатком у діяльності вчителя, котрий поставив собі за мету вшанувати в різний спосіб пам'ять загиблих під час Голокосту співгромадян-євреїв. Тому підбір розділів посібника залежить саме від цього завдання та особливостей проекту. Отже, пропоную спочатку розглянути власне ідею проекту, щоб потім докладніше зупинитися на самому посібнику.

Ідея проекту – пошук і меморіалізація місць масового вбивства євреїв у часи Другої світової війни на території Східної Європи – наспіла за кілька років до виходу в світ цього посібника. Відносна «відомість» місць масового знищення на території Польщі та Західної Європи (концтабори, табори смерті, гетто) контрастувала з певним ігноруванням факту, що трохи менше третини усіх жертв Голокосту загинули від прямої дії нацистів та їхніх помічників – були розстріляні поблизу місць свого багатосотлітнього проживання на «східних територіях». Розстріляні брутально, тотально, масово; подекуди закопані, подекуди лишені, подекуди спалені через кілька років після убивства під час замітання слідів (т. зв. Операція 1005).

Це убивство відбувалося на очах сусідів-неєвреїв, дехто з яких, деколи з власної волі, а деколи з примусу, мали допомагати в цьому

процесі, просто випадково бачили розстріли чи навідували ці місця потім з цікавості чи бажання поживи. Так чи так, це вбивство, вчинене переважно айнзацгрупамі, але не лише, було «затінене» жахами гетто і концтаборів на Заході, не останньою чергою тому, що пережили ці тотальні розстріли одиниці і їхні розповіді є маленькою частиною в загальному вирі трагедії. Документів, в яких були б позначені місця таких убивств та кількість жертв, майже не збереглося, а знайти та означити могили одразу після війни, за поодинокими винятками, не намагалися.

У багатьох випадках інформація про такі «акції» відома нам із джерел Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх поплічників (скорочена назва), котра діяла після війни на територіях, звільнених від нацистів радянською владою. Однак матеріали цієї комісії були цензуровані, а схеми та креслення могил є в невеликій частині матеріалів. Варто також зазначити, що навіть наявні дані переважно не були використані для захисту могил убитих чи встановлення пам'ятників. У найліпшому разі з'являлися «типові» стели «мирним радянським громадянам», без згадки про національність чи особливість скоєного тут злочину. Місця поховань, знову-таки, за певними винятками, не охороняли і не зберігали.

Результатом такої (без)діяльності стало те, що могили було забуто, подекуди зорано під посіви, використано як джерело будівельних матеріалів (піску для будівництва доріг, наприклад), забудовано будинками, стадіонами, парками тощо.

Минуло понад сімдесят років після трагедії, і в багатьох із цих місць повідкривалися могили, людські кістки почали виходити на поверхню: трагедію не вдалося закопати назавжди. А в тих випадках, де ще не видно кісток, потрібні насправді величезні зусилля (наукові й польові) та спеціальне обладнання для виявлення точних місць поховань.

Серед європейських партнерів проекту необхідність докласти зусиль для захисту та меморіалізації цих місць стала очевидною після ініціативи о. Патріка Дебуа, католицького священика, котрий присвятив майже десять років свого життя пошуку таких місць, встановленню кордонів поховань та збору усієї можливої інформації про події

убивства шляхом архівної роботи, польових експертиз та опитування нечисленних ще живих свідків подій. Його діяльність поширюється на терени сьгоднішніх України, Білорусі та Росії. З матеріалами роботи о. П. Дебуа можна ознайомитися в організації Яхад Ін-Унум та на їхньому веб-сайті. Так чи так, про поганий стан і цілковиту незахищеність цих місць західна спільнота дізналася саме завдяки дослідженням о. Дебуа та підготовленій виставці «Голокост від куль: масові розстріли євреїв в Україні 1941–1944 рр.». Почин знайти та захистити такі місця підтримали морально і фінансово уряд та Міністерство закордонних справ Німеччини.

Отже, проект розпочався з ініціативи щодо захисту та меморіалізації місць масових поховань, котра походила від урядових організацій Німеччини. Для початкової фази було обрано п'ять місць на заході України, які мали стати «пілотними» у втіленні проекту. Це невеликі та середні населені пункти – Бахів, Прохід, Кисилин (Волинська область), Острожець (Рівненська область) та Рава-Руська (Львівська область). Місця було вибрано за результатами досліджень о. Патріка Дебуа та нагальністю стану самих поховань. Заплановано збір архівної інформації та спогадів свідків, визначення конкретних місць поховань шляхом комбінування історичної інформації та спеціального сканування місцевості, захист периметра цих місць та встановлення відповідних, історично вивічених пам'ятних знаків на місцях поховань убитих. Також було намічено видання невеликого накладу інформаційних брошур по кожному з місць з усією наявною історичною інформацією про життя та загибель єврейської громади цього та сусідніх містечок.

Звісно, здійснення такого великого проекту потребує злагодженої дії багатьох партнерів. За підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини партнерами проекту стали Фондація Меморіал вбитим євреям Європи, Берлінський офіс Американського єврейського комітету, Центральна рада євреїв Німеччини, Комітет зі збереження єврейських цвинтарів при Конференції рабинів Європи, Фондація Яхад Ін-Унум, Німецька державна комісія з воєнних поховань, Український єврейський комітет та Український центр вивчення історії Голокосту.

Після визначення плану дій перед організаторами постали запитання: що далі? Що відбуватиметься з цими захищеними і позначеними

місцями після виконання робіт? Для кого стоятимуть пам'ятники у таких місцях? Які уроки мають дістати люди з пам'яті про події Голокосту? Як відповідь на ці запитання зародилася освітня складова проекту. І тут ми потроху повертаємося до посібника, який Ви тримаєте в руках.

Отже, щоби повідомити про місця масового убивства євреїв, про місця пам'яті, було вирішено додати до проекту комплексну освітню складову. Вона полягає у виданні та поширенні освітніх публікацій.

У рамках освітніх дій заплановано видати три книжки: навчальний посібник «Уроки минулого» (автор А. Подольський), словник-довідник «Голокост в Україні (1941–1944)» (упорядники О. Гісем, О. Мартинюк) та цей посібник для вчителя. Перші два видання розроблено в рамках інших проектів недержавних організацій в Україні, вони подають загальний контекст подій історії Голокосту в Україні і Європі, містять основні терміни і поняття, тексти і вправи для використання в класі та документи для аналізу. Тому ці дві книжки якнайкраще підходять для ознайомлення з хронологією Голокосту, загальною картиною подій тощо і стануть у пригоді як учителям, так і учням. Посібник для вчителя, котрий перед Вами, натомість не повторює цих завдань, а має свої особливості.

На початку передмови ми згадували, що це, насамперед, практичний посібник для вчителя, котрий поставив собі за мету вшанувати пам'ять загиблих під час Голокосту співгромадян-євреїв. І цим визначається зміст видання.

Розділ «Поради до викладання історії Голокосту засобами шкільної освіти» містить рекомендації для вчителя, як можна в обмеженому часом і програмою уроці розкрити деякі аспекти історії, перш за все місцевої. Перший підрозділ (автор – Наталія Голосова) подає інформацію про програмні, позапрограмні та міжпредметні зв'язки цієї теми, допомагає побачити місце теми Голокосту в офіційних програмах з історії та інших дисциплін, радить, як розширити формальні можливості з викладання цієї теми (адже неформальні є необмеженими). Підрозділ другий – «Як будувати уроки за місцевим матеріалом» (автор-упорядник – Ольга Педан-Слепухіна) – висвітлює основні принципи побудови занять на основі критичного аналізу різних типів джерел, підрозділ третій (автор – Михайло Тяглий) радить, де знайти ці джерела,

підрозділ четвертий (автор-упорядник – Ольга Педан-Слепухіна) нагадує про можливості проектного підходу у викладанні історії Голокосту. Варто зазначити, що посібник має практичний характер – за кожними рекомендаціями йде приклад: невеличкий план заняття. Ці плани уроків було створено як певні шаблони для роботи; замінюючи джерело, матеріал можна адаптувати до потреб класу, вчителя, місцевих особливостей тощо. Втім, запропоновані плани занять – це також самостійний, готовий до використання матеріал, що стане в пригоді вчителям, яким бракує часу на створення власних програм.

Розділ другий (автор – Анатолій Подольський), присвячений пам'яті, покликаний звернути увагу вчителя на різні дати і способи шанування пам'яті загиблих євреїв, наголосити на необхідності таких заходів, порадити, як і коли їх краще організувати, з яких частин вони складаються і які є застереження під час їх проведення. Цей розділ підсумовує досвід Українського центру вивчення історії Голокосту у проведенні таких заходів.

Третій розділ (автор-упорядник – Ольга Педан-Слепухіна) присвячений висвітленню проблемних питань в історії Голокосту. Адже ці події не можна розглядати лише у чорно-білому світлі, поведінка людей у ситуаціях екстремі була непередбачуваною та іноді неймовірною, розвивалася і змінювалася. Тому цей розділ пропонує плани занять та рекомендації, що допоможуть вчителю втілити дилемний підхід у викладанні історії, висвітлити теми тоталітаризму та його впливу на людину, проблеми особистої відповідальності та вибору під час подій Голокосту.

Розділ четвертий (автор – Віталій Бобров) нагадує про те, що історія Голокосту не є темою, замкненою у собі. На прикладі цих подій з учнями можна говорити про виховання толерантності, розвиток сучасної концепції прав людини і дотримання цих прав, протидію ксенофобії у сучасному світі. Такі теми є актуальними в сьогоденному глобалізованому світі, адже вони спрямовані на виховання критичного мислення та активної громадянської позиції, толерантного світогляду учнів тощо. Тож поради, як саме побудувати подібні заняття на прикладі подій з історії Голокосту, також стануть у пригоді вчителям.

Наприкінці посібника наведено переліки наукової, навчально-методичної літератури та Інтернет-ресурсів – для тих, хто хоче

ПЕРЕДМОВА

дізнатися більше історичної інформації, ознайомитися з іншими дотичними навчальними та методичними виданнями, скористатися мережевими ресурсами. Це джерела українською та російською мовами, видані переважно після 2000 року.

Отже, посібник перед Вами. Маю надію, що він стане у пригоді Вам і Вашим колегам у вчителюванні та навчанні.

Насамкінець зазначу, що видання цієї книжки було б неможливим без великого колективу колег, котрі відповідально, дбайливо й чуйно ставляться до дослідження і викладання історії Голокосту в Україні. Саме завдяки їхній допомозі та самовідданим багаторічній діяльності побачив світ цей посібник.

Окрема подяка – авторам цієї книжки, котрі доклали усіх зусиль для того, щоб передати колегам свій погляд та свій досвід.

Віталій Бобров,
координатор освітніх програм
Українського центру вивчення історії Голокосту

РОЗДІЛ 1

ПОРАДИ ДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ЗАСОБАМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У цьому розділі йтиметься про те, як, на думку авторів, можна викладати історію Голокосту в шкільній освіті. Не секрет, що кількість годин у програмі з історії та час уроку обмежені; натомість обсяг матеріалу, що потрібно подати учням, є досить об'ємним і вчителеві не завжди доступним. І якщо останню проблему вчитель може подолати сьогодні самостійно, то з першою складніше. Безумовно, використовуючи форми і методи неформальної освіти, можна досягти кращих результатів за порівняно короткий час. Але така робота потребує окремого підходу та відповідної підготовки. Натомість формальна, шкільна освіта не дуже прихильна, на жаль, до новацій та експериментів учителя.

Розширити час на викладання теми з історії Голокосту допоможе, зокрема, уважний погляд на програми не лише всесвітньої історії та історії України, а й інших дисциплін. Потрібно усвідомлювати, що історія Голокосту складається не лише з факту убивства, а має передісторію та післяісторію, а отже, розширюються хронологічні рамки і програмні можливості. Це історія Європи принаймні із середніх віків і до Другої світової війни, а також історія післявоєнного світу, це, зрештою, історія рідного краю – бо євреї не з'явилися нізвідки і не зникли в нікуди. Це також потужна тема для розвитку особистості, самосвідомості, світогляду, адже вона перетинається із завданнями інших предметів гуманітарного циклу. Крім того, можливості ще розширюються, якщо залучити позакласні та позашкільні заходи, працювати з учнями за методом проектів, готувати тематичні газети тощо. Але докладніше про це далі.

Дуже важливо, щоб учні усвідомлювали «близькість» цієї теми, те, що події Голокосту відбувалися не десь, в абстрактному місці, а поряд, в їхньому селі, місті, безпосередньо по сусідству. Для цього якнайкраще підійде метод побудови уроків за місцевим матеріалом

та на основі місцевих джерел. Така діяльність допоможе заощадити час – аналізуючи одне джерело, іноді можна досягти більшого, ніж прочитавши кілька розділів підручника, маємо на увазі як інформативну насиченість, так і світоглядну, усвідомлення теми.

Відповідний підбір фотографій, уривків щоденників, свідчень очевидців чи жертв подій, документів також допоможе сформувати емпатійні установки учнів, перетворити безликі події і цифри на життя конкретних людей, а отже, «олюднити» викладання історії, зробити історію ближчою учневі.

Учні можна зацікавити, стимулювавши їхні пошукові інтереси, залучивши до самостійного пошуку місцевих матеріалів, створивши ситуацію «навчання однолітків», досліджень і проєктів на рівні класу, школи, сім'ї, громади тощо. Це сприятиме не лише розвитку учнів, а й вихованню дбайливого ставлення до історичних пам'яток та місцевої історії.

Докладніше про кожну з цих порад розглянуто далі в підрозділах.

1.1. ЯК ЗНАЙТИ ЧАС І МІСЦЕ У ПРОГРАМІ (ПРОГРАМНІ, ПОЗАПРОГРАМНІ, МІЖПРЕДМЕТНІ ЗВ'ЯЗКИ)

У світлі сучасних вимог до шкільної освіти, в умовах переходу від навчально-дисциплінарної до особистісно-орієнтованої моделі освіти, навчання історії має сприяти встановленню взаєморозуміння між людьми з різними культурними, етнічними, мовними та релігійними традиціями, допомогти сучасному мешканцеві України усвідомити себе не лише представником своєї держави та регіону, а й громадянином Європи та світу. Важливими завданнями навчання історії є розвиток в учнів історичного мислення, розуміння багатоманітності і полікультурності світу, усвідомлення існування різноманіття етносів та їхнього взаємовпливу, формування позитивної історичної самоідентифікації, навичок творчої діяльності та вмінь використовувати здобутий досвід на практиці. Ці принципи покладено в основу чинних програм з історії для загальноосвітніх навчальних закладів України¹.

¹ Актуальні програми див на офіційному веб-сайті Міністерства освіти і науки України за посиланням: http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/

Ознайомлення із загальним курсом історії (і з історією єврейського народу зокрема) школярі починають у **6 класі**. Вони вперше мають нагоду переконатись, що світ не є і ніколи не був одноманітним і однорідним. Численні різноманітні етноси, впродовж певного історичного часу проживаючи на одній території, взаємодіяли, доповнювали й збагачували один одного. Наголошувати на взаємовпливі культур та співіснуванні національних громад доцільно розпочинаючи з курсу «Історія України. Всесвітня історія. Інтегрований курс». Вивчаючи тему «Давній Єгипет», наприклад, школярі ознайомлюються з історією єврейського народу в єгипетській неволі. Життя єврейського народу, його релігію, традиції та культуру розкриває тема «Давньоєврейське царство». Доцільно до цього інтегрованого курсу включати елементи історій, які ілюструють події Старого і Нового Заповіту.

Курс «Всесвітня історія» у 7 класі дає змогу розповісти учням про життя єврейського народу в темах, присвячених як історії окремих держав, так і повсякденному життю середньовічної людини, зокрема: «Людина в середньовіччі», «Середньовічне європейське суспільство», «Європейське середньовічне місто», «Релігійне та культурне життя середньовічної Європи». Під час вивчення теми «Франція» важливо зупинитися на впливі вчення іудаїзму на діяльність катарів, альбігойців та тамплієрів. У темі «Німеччина» бажано звернути увагу на толерантне ставлення німецького населення до євреїв, які становили найбільший відсоток серед меншин на цих територіях. У темі «Країни басейну Середземномор'я», вивчаючи італійські міські республіки, важливо зробити наголос на першому вживанні терміна «гетто» та розкрити його значення. В контексті теми арабської Іспанії доцільно акцентувати увагу учнів на спільному толерантному проживанні на цих територіях арабського та єврейського народів, що дало змогу Іспанії досягнути найвищого розквіту.

Вивчаючи тему «Слов'яни та їхні сусіди», варто не оминати увагою політику польського короля Казимира III, який створив достатньо комфортні умови для проживання євреїв на території Польського королівства.

У курсі 8 класу «Всесвітня історія», на уроці з теми «Іспанія», важливо акцентувати увагу на політиці Реконквісти, наслідком якої стало вигнання єврейського народу з Іспанії, а також переслідування маранів, підкреслити вплив культури семітських народів на розвиток культури

Іспанії. Тема «Культура Західної Європи» дає можливість ознайомитись з культурним розвитком східних народів та їхнім впливом на діячів Високого Відродження через Біблійні сюжети, теми історії єврейського народу в творчості Данте Аліґ'єрі, Рембрандта, Леонардо да Вінчі, Мікельанджело тощо. Вивчаючи період історії XVII ст., на прикладі Речі Посполитої можна проаналізувати поширення нетерпимості до євреїв (діяльність євреїв-орендарів, єврейські погроми часів визвольної війни Б. Хмельницького та Коліївщини).

У курсі 9 класу, розглядаючи питання культури періоду освіченого абсолютизму, важливо наголосити на офіційному закріпленні засад толерантності на теренах Австрійської імперії в результаті реформ Марії-Терези та Йосипа II (т. зв. толеранс-патент). Тема «Росія наприкінці XVII – на початку XVIII ст.» висвітлює внутрішню суперечність в офіційному ставленні імперського уряду Росії – з одного боку, це запровадження Катериною II «межі осілості» для євреїв, а з іншого – активне залучення обдарованої єврейської молоді, а саме економістів, політиків, військових, до державної діяльності за умови прийняття православ'я або лютеранства. Вивчаючи історію Сполучених Штатів Америки, важливо вказати на толерантність у законодавстві США і широкий спектр релігійних конфесій та громад у суспільстві новоствореної держави.

Ознайомлюючи з періодом Великої французької революції, важливо розглянути політичну генезу законодавства Франції щодо національних меншин, зокрема євреїв, а також діяльність Синедріону. Щодо історії Росії, то доцільно акцентувати увагу учнів на участі у Вітчизняній війні 1812 року представників єврейської нації, які отримували державні нагороди і мали рівні права згідно з військовими статутами того часу.

Вивчаючи суспільства провідних держав світу другої половини XIX ст., на прикладі Великої Британії можна відстежити вихід на політичну арену діячів єврейського походження (Б. Дізраелі, банківський дім Ротшильдів). Слід наголосити, що утвердження індустріального суспільства у провідних державах світу було би неможливим без міграційних рухів, зародження громадянського руху «рівноправ'я», соціалістичного руху зокрема. Серед єврейських політичних діячів було багато прибічників реформування політичних систем в Європі, а політичні лідери молодшої генерації цікавились не лише реформуванням іудаїзму,

а й зародженням сіонізму та утопічного соціалізму, що неоднозначно сприймали владні кола країн Європи.

Прикладом державницького антисемітизму може слугувати «справа Дрейфуса», яку вивчають у темі «Третя республіка у Франції». Тема «Російська імперія другої половини XIX ст.» висвітлює великоросійський шовінізм та антисемітизм, які поширились на побутовому рівні, з одного боку, а з іншого – широкий приплив євреїв до кола творчої інтелігенції та міщанства (появу міфічного «штетлу» та «толерантної Одеси», яка отримала статус порто-франко). В цей час зароджується міська єврейська культура (творчість Шолом Алейхема, єврейський театр) на теренах Російської та Австрійської імперій. Учнів також слід ознайомити зі зразками єврейської культурової архітектури (споруди синагог, лікарень).

Чинна програма з історії для 10–11 класів складена відповідно до цілей, вимог і змісту навчання історії в школі, закладених у Державному стандарті базової і повної середньої освіти, та вимог до профільної школи. Визначені програмою курси історії України та всесвітньої історії XX – початку XXI століття становлять хронологічну послідовну лінійну систему історичної освіти. Це чітко прослідковується під час висвітлення питань міжнародного життя, Першої та Другої світових воєн, сучасних інтеграційних процесів, де є можливість результативно використовувати міжпредметні зв'язки. Процеси, події та явища вітчизняної історії висвітлюються у контексті загальноєвропейської та світової історії. Зміст курсів інтегрує соціальну, економічну, політичну та духовну історію та висвітлює тісний взаємозв'язок усіх сфер людського буття. У межах такого підходу особливу увагу приділяють питанням духовності, повсякденного життя, психології суспільства, взаємовідносинам, взаємовпливу та діалогу культур різних народів.

Під час вивчення курсу історії України **в 10 класі**, зокрема, теми «Україна на початку XX ст.», питання антисемітизму розглядають на прикладі діяльності «чорносотенних» організацій, єврейських погромів під час російської революції 1905–1907 років. Про антисемітську політику російського самодержавства та активізацію антисемітських настроїв у суспільстві свідчить «справа Бейліса», як приклад неосвіченості основної маси тогочасного суспільства та прогресивності представників окремих верств суспільства Російської імперії напередодні Першої світової війни.

Вивчаючи тему «Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1920)», важливо акцентувати, що єврейські погроми, спричинені «отаманщиною», не були пов’язані з особистим ставленням С. Петлюри до євреїв. Розглядаючи питання проголошення ЗУНР, варто звернутись до політичної співпраці євреїв та українців під час листопадового чину 1918 року у Львові, зокрема, дій єврейської міліції, участі євреїв в УГА. Висвітлюючи тему «Культура і духовне життя в роки непу», а саме питання українізації (коренізації), важливо підкреслити тимчасову лібералізацію радянського уряду щодо національних меншин.

У курсі всесвітньої історії, а саме в темі «Країни Сходу та Латинської Америки в перші десятиріччя ХХ ст.», доцільно розкрити витоки Палестинської проблеми, звернути увагу на утворення перших єврейських поселень у Палестині (діяльність Бен-Гуріона).

Тема «Провідні держави світу в 20–30-х рр. ХХ ст.» дає можливість дослідити становлення націонал-соціалістичної диктатури та ідеологічної політики нацистського режиму в Німеччині, розкрити динаміку та етапи розвитку антисемітизму, що згодом переросте у Голокост.

У таблиці нижче подано теми і зміст історичного навчального матеріалу щодо питань нацистського режиму на окупованих територіях та Голокосту в контексті тем вітчизняної та світової історії, державні вимоги до відповідного рівня підготовки учнів та час на вивчення всієї теми відповідно до чинної програми для 11 класу.

<i>Тема. Час, відведений на вивчення теми</i>	<i>Зміст навчального матеріалу</i>	<i>Державні вимоги до рівня профільної підготовки учнів</i>
<i>Історія України, профільний рівень: Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.).</i> 12 годин	Україна в роки окупації. Нацистський «новий порядок». Винищення населення за планом «Ост». Початок ліквідаційних акцій. Бабин Яр 29–30 вересня 1941 р. Український Голокост: винищення 1,6 млн євреїв – громадян України	<i>Характеризує</i> нацистський «новий порядок» та його наслідки; <i>розуміє</i> причини введення плану «Ост» в Україні

<i>Тема. Час, відведений на вивчення теми</i>	<i>Зміст навчального матеріалу</i>	<i>Державні вимоги до рівня профільної підготовки учнів</i>
<i>Всесвітня історія, профільний рівень: Друга світова війна. Військові події на території СРСР (Велика Вітчизняна війна).</i> 12 годин	План «Ост». Особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях, його політична орієнтація та форми боротьби	<i>Аналізує</i> особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях, його політична орієнтація та форми боротьби; <i>тлумачить та застосовує поняття і терміни:</i> «новий порядок», Рух Опору, Голокост, колабораціонізм
<i>Історія України, рівень стандарту: Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.).</i> 7 годин	Окупація України. Колабораціонізм. Нацистський «новий порядок». Життя населення в умовах окупації. Концтабори і масове знищення людей. Голокост	Щодо теми Голокосту – немає
<i>Всесвітня історія, рівень стандарту: Друга світова війна. Світ після Другої світової війни.</i> 5 годин	Особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях. Голокост	<i>Аналізує</i> особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях, його політичну орієнтацію та форми боротьби; <i>тлумачить та застосовує поняття і терміни:</i> «новий порядок», Рух Опору, Голокост, колабораціонізм

Навчальні години відповідно до програми розподілено таким чином. 11 клас профільної підготовки (історичний профіль): «Історія України» – 140 годин на рік, 4 години на тиждень, «Всесвітня історія» – 105 годин на рік, 3 години на тиждень; 11 клас загальноосвітньої підготовки (академічний рівень/рівень стандарту): «Історія України» – 52 години на рік, 1,5 години на тиждень, «Всесвітня історія» – 35 годин на рік, 1 година на тиждень. За такого розподілу

РОЗДІЛ 1. ПОРАДИ ДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ЗАСОБАМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

навчальних годин вивчення теми Голокосту не є повноцінним з позиції розгляду причинно-наслідкових зв'язків, глибинного коріння проявів, катастрофічних наслідків та уроків. За 20 – 30 хвилин (саме стільки часу вчитель може використати на уроці для ознайомлення з темою) неможливо усвідомити масштаби людської психологічної та моральної прірви, на межі якої опинилось людство в роки Другої світової війни. Тему Голокосту неможливо однаково опрацювати й у різних класах навіть однакового рівня підготовки, оскільки в учнів різні вікові та пізнавальні можливості. Тому важливо застосовувати різні моделі активного навчання: від проблемного викладу навчального матеріалу вчителем і розв'язання проблемних завдань до самостійної пошуково-дослідницької роботи учнів, що дасть змогу простежити становлення антисемітизму як суспільного явища і перетворення його на тотальний Голокост. Це за умови, що учні у 10 класі засвоїли і вміють тлумачити та застосовувати поняття і терміни: тоталітаризм, фашизм, нацизм, войовничий антисемітизм. Учні 11 класів профільної підготовки, відповідно до часових меж програми, мають більші можливості дослідити основи нацизму і його цілі, зрозуміти, що політика Гітлера і нацистів – це втілення в життя чітко сформульованих ідей, наслідків політичного синтезу окремих течій і філософських концепцій XIX ст.

Оскільки згадана програма дає можливість вчителю самостійно варіювати матеріал, творчо підходити до організації навчання учнів, важливо використати потенціальні ресурси теми «Історія рідного краю» («Наш край у 1939–1945 рр.»), відповідно до особливостей історичного розвитку регіону й місцевості у контексті загальноукраїнських, європейських та світових тенденцій.

Наприклад, у підручнику «Історія України» для 11 класу², в окремому розділі «Наш край у 1939–1945 рр.», подано перелік запитань, які сприятимуть вивченню конкретних подій і явищ, що відбувались у краї, в контексті подій радянсько-німецької війни. Однак ці запитання відображають переважно перебіг подій офіційної історії. На жаль, майже зовсім не висвітлюється доля людей, які залишались

² *Струкевич О., Романюк І., Дровозюк С.* Історія України: Підручник для 11 кл. загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту, академічний рівень). – К.: Грамота, 2011.

на окупованій території. Тому варто доповнити розмову описами трагічної долі тих, хто на собі відчув окупаційну політику нацистів, долі єврейського та циганського населення краю, запитаннями про гетто, концтабори, табори смерті. Тема «Наш край» надає можливість широкого залучення учнів до самостійної пізнавальної діяльності, зокрема, з елементами досліджень, стимулює і мотивує пізнавальні здібності школярів.

У рамках теми можливою є розробка програми факультативного навчального курсу «Наш край у роки Другої світової війни» (для учнів 10–11 класів), який базуватиметься винятково на місцевому матеріалі, до збирання якого бажано залучити не лише школярів, а й представників місцевої громади. Особливо цінними будуть спогади очевидців, які під час війни вчилися в школі, а також відтворені ними перекази інших.

Тема «Наш край» відкриває можливості широкого використання і міжпредметних зв'язків, а саме: географії (картографічний матеріал для визначення місць масових розстрілів або розстрільних ям), літератури (твір О. Довженка «Україна в огні», організація поетичних конкурсів та конкурсів есе про долю тих, хто пройшов крізь гирло війни, пережив Голокост, хто рятував і був урятований).

2011 року минуло 70 років від дня нападу нацистської Німеччини на СРСР, а отже, й початку Голокосту на території України. Тож є нагода поміркувати не лише про трагедію війни та страждання народів Європи, міжнаціональну ворожнечу, а й про героїчний опір нацизму, приклади взаємодопомоги між народами, духовного подвигу заради порятунку людей. Тому такий підхід до вивчення теми Голокосту дає можливість не лише виховувати патріотичні й моральні почуття школярів, а й формувати загальнолюдські цінності.

Підручники для загальноосвітніх закладів України висвітлюють Голокост не окремо, а в контексті інших тем (параграфів): «Життя мирного населення в роки війни», «Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух Опору. Воєнні дії в 1943 р.» тощо. Вчитель, плануючи заняття, не має формальної можливості тему «Голокост» виокремити в самостійний урок. Натомість розкрити зміст проблеми Голокосту практично неможливо, тож учні часто плутають терміни «Голокост» і

«Голодомор». Досвід показує, що одним із шляхів вивчення питання Голокосту є залучення учнів до проектної діяльності, коли тему розбивають на частини («пазли»). Наприклад: «Ванзейська конференція – остаточне вирішення єврейського питання», «Львівське гетто», «Янівський табір», «Праведники народів світу», «Діти і Голокост», «ОУН, УПА і єврейське питання» тощо. Узагальнюють тему (збирають «пазли») і презентують результати проектної роботи на підсумковому уроці, уроці-резерві, виховній годині, в рамках предметних методичних тижнів, на батьківських зборах тощо.

Історичне підґрунтя тотального геноциду єврейського народу, чинники, які призвели до формування нетерпимості та антисемітизму, можна обговорювати і на інших предметах суспільно-гуманітарного профілю, адже питання інтолерантності, стереотипів, дискримінації у різних формах розглядають не лише в програмі з історії.

Програма практичного курсу «Правознавство» для учнів 9 класів містить тему «Права і свободи людини», яка передбачає ознайомлення із Загальною декларацією прав людини, Конвенцією ООН про права дитини, вивчення Конституції України, а саме розділу «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Тут буде доцільно розповісти учням про приклади геноциду вірмен у роки Першої світової війни та євреїв під час Другої світової війни як крайнього прояву порушення прав людини. Геноцид у контексті правознавства розглядатиметься як юридичне поняття, яке матиме історичну доказову базу. Відповідно до ст. 24 Конституції України, «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками». Ця норма узгоджується з принципом, викладеним у Декларації ООН про раси і расові заборони 1978 р.: «Всі люди належать до одного і того самого виду і мають загальне походження. Вони народжуються рівними у гідності та в правах, і всі вони становлять невід'ємну частину людства. Всі люди і групи людей мають право відрізнятися один від одного, розглядати себе як таких і вважатися рівними. Проте різноманіття форм життя і

право на відмінність за жодних обставин не можуть слугувати приводом для расових забобонів...». До усвідомлення і реалізації цього принципу людство йшло багато тисячоліть. Через етнічне походження чи майновий стан мешканці багатьох нині цивілізованих країн ще сто років тому не могли брати участь у виборах, самостійно визначати місце проживання, виконувати окремі заняття та працювати на державній службі. А в середині ХХ століття національне походження коштувало життя 6 млн єврейських чоловіків, жінок і дітей. Будь-яка відмінність або перевага, які здійснюються за будь-якими ознаками та призводять до зниження або порушення рівності можливостей чи поведження, – є дискримінацією³.

Відповідний добір історичного навчального матеріалу та його використання на уроках правознавства сприятиме формуванню в учнів системи загальнолюдських і громадянських цінностей та виробленню навичок антидискримінаційної поведінки.

У старшій школі знання про взаємозв'язки людини і суспільства, про моральний зміст культури та релігій, загальнолюдські цінності учні 11 класу здобувають під час вивчення предмета «Людина і світ», що має інтегративний характер. Він спрямований на узагальнення знань, засвоєних школярами з різних навчальних предметів та досвіду, набутого в процесі життєдіяльності; опанування базових знань з філософії, політології, соціології, культурології, розвиток теоретичних та практичних умінь і навичок, формування самосвідомості особистості.

До кожної теми визначено провідні ідеї, що забезпечують загальну концепцію розуміння змісту теми, орієнтовний узагальнений перелік інформаційних питань.

³ Основи правознавства: Підручник для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Юридична думка, 2004.

РОЗДІЛ 1. ПОРАДИ ДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ЗАСОБАМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

<i>Тема</i>	<i>Зміст навчального матеріалу</i>	<i>Державні вимоги до рівня підготовки учнів (профільної і загальноосвітньої)</i>
Стереотипи та упередження	Стереотипи та їх роль у житті людини і суспільства. Поняття дискримінації. Ксенофобія. Расизм. Упередження. Толерантність	<i>Тлумачить</i> поняття «стереотипи»; <i>висловлює</i> свою думку щодо ролі стереотипів у житті людини і суспільства; <i>аналізує</i> позитивні, негативні та нейтральні стереотипи; <i>розуміє</i> сутність понять «дискримінація», «ксенофобія», «расизм»; <i>класифікує</i> групи упереджень та характеризує їх вплив на суспільну думку; <i>оцінює</i> вплив традицій та звичаїв на виникнення передсудів, забобів та упереджень; <i>характеризує</i> толерантність як основну якість громадянина
Полікультурність	Поняття полікультурності як добросусідства культур. Самобутність та рівноцінність різних культур. Міжнаціональні відносини та причини виникнення міжнаціональних конфліктів, шляхи їх розв’язання	<i>Тлумачить</i> полікультурність як основу добросусідства культур; <i>характеризує</i> терпимість, плюралізм, компроміс як основу співіснування та співпраці в полікультурному суспільстві; <i>знаходить</i> шляхи розв’язання конфліктних ситуацій, що виникають на міжнаціональному ґрунті

Питання упереджень, стереотипів, дискримінації, ксенофобії та расизму можна розглядати в курсі «Людина і світ», використовуючи знання учнів з теми Голокосту або на прикладі заздалегідь відібраних джерел. Історичний матеріал допоможе продемонструвати, як, за допомогою яких чинників історично сформувалась нетерпимість і до чого вона призвела. Оскільки ксенофобія – це неприязнь, ворожість і страх щодо чужих, відмінних, несхожих на більшість,

яка домінує, особливу увагу слід звернути на критерії, завдяки яким Інший стає Чужим. Нерідко до категорії «чужих» потрапляють соціально незахищені верстви населення: жебраки, інваліди, біженці, хворі на СНІД. Тому починають виникати нові та загострюватися старі форми ксенофобії, які завжди були характерними для людини. Важливо в контексті теми вивести учнів на розуміння толерантності.

Державними вимогами до рівня знань загальноосвітньої підготовки навчальної програми з етики для учнів 5–6 класів передбачено, що учень не лише пояснює поняття «толерантність», «нетерпимість», «повага», а й наводить приклади толерантного ставлення до інших, а також прояви нетерпимості й пропонує шляхи її подолання, обґрунтовує необхідність толерантних міжетнічних та міжкультурних відносин в Україні, наводить приклади проявів поваги до національних традицій, звичаїв та обрядів інших народів, використовуючи історичний фактаж та, можливо, власний досвід⁴.

Важливу роль у формуванні навичок толерантної поведінки відіграють курси за вибором для учнів 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів: курс з громадянської освіти «Ми – громадяни України», розділ «Я і ми: як жити разом?»; курс «Основи демократії», що порушує питання комунікації і полікультурності, дискримінації та упереджень⁵.

Отже, враховуючи можливості шкільного і позашкільного компонента у загальноосвітніх навчальних закладах, вчитель має всі можливості не лише навчати історії Голокосту, а й виховувати у школярів загальнолюдські цінності, здатність протистояти інтолерантності та різним проявам дискримінації і насильства.

⁴ Етика. 5–6 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Перун, 2005.

⁵ Збірник навчальних програм курсів за вибором для учнів 10–11 класів суспільно-гуманітарного напрямку. Частина 3. – К., 2010.

1.2. ЯК БУДУВАТИ УРОКИ ЗА МІСЦЕВИМ МАТЕРІАЛОМ: ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

Урокам із теми Голокосту має передувати велика підготовча робота вчителя і учнів. Насамперед потрібно ознайомити учнів з історією цього явища, пересвідчитися, чи розуміють вони його загальний зміст. Розпочинаючи розмову, вчитель має переглянути підручники, довідники, щоб добре орієнтуватися у темі. Тут у пригоді можуть стати різні джерела, у тому числі ресурси Інтернету.

Час уроку обмежений 45 хвилинами. Працюючи з місцевим матеріалом, потрібно обирати чітко визначену і досить обмежену інформацію, не намагатися за один урок охопити все, що відомо про події Голокосту в рідному селі чи місті. Такий урок має радше спонукати учнів до подальшої роботи, пошуку, досліджень.

Отже, вчитель у своїй роботі використовує документи, фото, щоденники, відеосвідчення. Як працювати з такими матеріалами? Пропонуємо низку порад з аналізу найпоширеніших типів джерел.

Як працювати з текстовими документами

Для докладного аналізу історичного тексту слід відповісти на такі запитання:

1. Що це за документ, вид документа:
 - запис у щоденнику;
 - лист приватний чи офіційний;
 - спогади;
 - публічне звернення чи заклик;
 - політичний документ (звіт, протокол, резолюція, урядова постанова, декларація тощо);
 - дипломатичне послання, акт, нота;
 - уривок з історичного дослідження;
 - газетна публікація?
2. Хто є автором документа: приватна особа, офіційна особа, анонім?
3. Яка політична, національна, етнічна, службова належність автора і яким чином це впливає на його ставлення до подій?

4. Чи є в документі інформація, яка підтверджує, що він базується на особистому досвіді чи на причетності автора до згадуваних подій?
5. Чи був автор очевидцем того, що сталося, або брав безпосередню участь у подіях?
6. Чи є в документі які-небудь факти, які допомагають робити висновок щодо мети появи документа? Кому адресовано текст?
7. Коли з'явилось джерело? У той час, коли сталася подія, відразу після неї чи за декілька днів, тижнів, місяців або навіть років?
8. Автор просто повідомляє про ситуацію, передає інформацію або описує те, що сталося, чи документ містить також погляди, висновки і рекомендації?
9. Чи намагається автор дати об'єктивний і осмислений опис подій?
10. Чи є в документі які-небудь твердження або фрази, що свідчать про уподобання чи упередження автора проти якої-небудь групи людей чи точки зору?
11. Чи є в тексті факти, що дають вам змогу вважати цей документ достовірним джерелом інформації?

Залежно від відповідей на ці запитання можна визначити ступінь достовірності інформації. Тому завжди слід намагатися проаналізувати якомога більше різноманітних видів джерел і завжди враховувати їхню достовірність.

(Джерело: Історія епохи очима людини: Навчальний посібник з історії України та всесвітньої історії. – К.: Генеза, 2004. – С. 22–23)

Як працювати з матеріалами щоденників

Робота зі щоденниками дуже близька за змістом до загальної роботи з історичними текстами. Особливість цих джерел полягає в такому:

- вони переважно написані під час подій або невдовзі після них;
- це суб'єктивний погляд автора щоденника, що залежить від вікових, соціальних особливостей людини;
- такі тексти часто більше емоційні, аніж інформативні;

- думки, викладені в щоденниках, достатньо відверті, адже не орієнтовані на стороннього читача, є приватними.

Як працювати з фотографіями

1. Опишіть, що ви бачите на фотографії (не шкодуйте часу на опис – найменша помічена вами деталь може мати важливе значення).
2. Які предмети, речі зображені на фото? Які з них автор, на вашу думку, хотів показати найбільш виразно? Чому?
3. Що роблять, чим займаються люди, зображені на фото?
4. Особливу увагу зверніть на те, чи люди позували для цієї фотографії спеціально. Чому саме в цей момент і на цьому місці опинилася людина з фотоапаратом?
5. Чи є на фото якась текстова інформація (плакати, реклама, підписи)? Як вона пов'язана із зображенням?
6. Якщо вам не відома дата фотографії, спробуйте за всіма можливими ознаками якомога точніше її визначити.
7. Завжди слід брати до уваги, як співвідноситься інформація з фотографії з іншими джерелами (текст, статистика, карикатура тощо).
8. Якщо джерела суперечать одне одному, спробуйте з'ясувати, чому. Яку нову інформацію дає порівняння різних джерел? Яке з них викликає у вас більшу довіру і чому?
9. Отже, підсумуйте, яку максимальну інформацію ми можемо отримати, розглядаючи фото? На які запитання фотодокумент не дає відповіді? Якої інформації бракує?

(Джерело: Історія епохи очима людини: Навчальний посібник з історії України та всесвітньої історії. – К.: Генеза, 2004. – С. 8)

Як працювати з відеоматеріалами (відеосвідченнями)

Загалом, рекомендації такі самі, що й під час роботи з фотографіями, однак відеоматеріали мають низку особливостей:

1. У них відображено послідовні дії. Такий матеріал є більш інформативним, аніж фото.

2. Фільм може бути без або із звуковим супроводом (музичне оформлення, голос диктора, голоси учасників подій, загальний звуковий фон події).
3. Відеоматеріали можуть бути змонтовані певним чином, залежно від бажання автора, тому розглядати їх потрібно критично.
4. Серед відеоматеріалів особливе місце посідають відеосвідчення:
 - вони не просто несуть інформацію про подію, а забарвлені емоціями, мовою тіла, жестами, інтонаціями, передають таким чином ставлення людини до тих подій;
 - як правило, це зняте на відео інтерв'ю свідка, учасника подій або людини, якій розповідали про подію старші люди, інші свідки;
 - потрібно брати до уваги особистість інтерв'юера, вік, освіту, соціальне становище, здатність висловлювати думки (словниковий запас).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ, що для проведення заняття з використанням відеоматеріалів (відеосвідчень) вчителів рекомендовано спочатку самостійно:

- ✓ переглянути матеріал;
- ✓ визначити час, який потрібен для перегляду;
- ✓ відібрати відповідні фрагменти;
- ✓ продумати мету і завдання майбутнього заняття, способи мотивації учнів до сприйняття запропонованого відеоматеріалу;
- ✓ скласти запитання для обговорення;
- ✓ підготувати пояснення незрозумілих та незнайомих слів і термінів;
- ✓ врахувати вік та емоційний стан учнів, щоб не завдати їм психологічної травми, не викликати реакції неприйняття і незрозуміння;
- ✓ починаючи показ відеоматеріалів, спрямувати учнів на певні завдання.

Робота з відеосвідченнями дає змогу використати в класі **різноманітні методики**, наприклад:

- показ фрагмента та його подальше обговорення;
- різноманітні завдання для груп учнів перед переглядом відеофрагмента (приміром, 1 група спостерігає за жестами та емоційним станом інтерв'юера, 2 група – звертає увагу на словесні вирази, зміст, 3 група – визначає ставлення до події);

РОЗДІЛ 1. ПОРАДИ ДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ЗАСОБАМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

- перегляд фрагмента в режимі стоп-кадру, обговорення побаченого і почутого, прогнозування подальшого перебігу подій, спираючись на дані інших джерел;
- організація роботи на основі інформації, одержаної з відеосвідчення: розв'язання дилем, визначення позицій, інтерактивні дискусії.

Окрім звичайного уроку можливо провести урок у музеї (на виставці), прес-конференцію, урок-зустріч зі свідками подій.

Розглянемо тепер конкретні приклади роботи з різноманітними історичними джерелами з теми Голокосту на теренах України.

Найчастіше учитель і учень мають справу з текстами документів. Як можна використати різні письмові джерела для дослідження конкретної історичної події?

План заняття: Робота з текстовими документами про життя в гетто м. Рави-Руської

Мета: вироблення умінь та навичок аналізу текстових документів, зіставлення, збирання й узагальнення інформації з різних джерел. Виховання емпатії.

Прийоми: читання й обговорення документів; робота в групах.

Час: 45–60 хв.

Хід заняття:

- ➔ Об'єднайте учнів у три групи.
- ➔ Запропонуйте кожній групі прочитати документи.
- ➔ Організуйте обговорення, використовуючи запитання з пам'ятки «Як працювати з текстовими джерелами».
- ➔ Запропонуйте групам:
 - описати умови життя в гетто м. Рави-Руської;
 - назвати обмеження і заборони для мешканців гетто;
 - назвати обов'язки мешканців гетто.
- ➔ Запропонуйте учням зробити висновки про життя людей у гетто. Якою була доля мешканців гетто?

➔ Під час підсумкового обговорення запитайте:

1. Яку роботу виконували учні?
2. Що нового вони дізналися про життя в гетто?
3. Що вони відчували, працюючи з документами?
4. Чого навчилися під час виконання завдань?
5. Що було для них легко і що складно робити і чому?

Документ 1. Рава-Руська. Історія міста. Події Другої світової війни

(Джерело: <http://misto-rava.at.ua/index/0-4>)

В акті районної комісії про злочини німецьких фашистів у Рава-Руському районі 24–30 вересня 1944 року стверджується: «Влітку 1942 року фашистська влада організувала в Раві-Руській фашистський табір – гетто. В центральній частині міста – від приміщення пошти до базарної площі – було відведено кілька кварталів, куди переселились усі євреї. До гетто звозили також єврейське населення з міст Немирова, Угнова і Магерова. Всього в гетто було поселено понад 18 тисяч осіб.

Квартали гетто було обнесено колючим дротом. Із грудня 1942 року їх охороняла поліція. Доступ до гетто і вихід із нього було заборонено. Порушників цього режиму розстрілювали на місці.

З 7 грудня 1942 р. по 10 січня 1943 р. було проведено т. зв. третю акцію – найжорстокішу і найкривавішу розправу над населенням. Упродовж місяця було знищено понад 1400 осіб і більш як 2 тисячі відправлено до м. Белжець на „фабрику смерті”.

Після ліквідації гетто 630 осіб із нього передислокували до табору „Рага”, де їх до березня 1943 р. розстріляли. [...] Районна комісія встановила, що німецько-фашистські загарбники під час окупації знищили в Рава-Руському районі мирних жителів 17 500, вивезено з Рава-Руського району на „фабрику смерті” в м. Белжець – 6 тисяч».

Документ 2. Гетто в Раві-Руській

(Джерело: <http://www.mankurty.com/holocaust/?p=201>)

Влітку 1942 року німці видали наказ про створення закритого гетто в Раві. Євреї були сконцентровані на трьох вулицях у бідній частині міста

праворуч від базарної площі. У вересні 1942 року євреїв із довколишніх міст і сіл, як-от Любіца Крулевська, Унів, Потелич, Магерів і Немирів, також заслали до Равського гетто. Наприкінці вересня 1942 року в гетто було близько 15 тисяч осіб, у тому числі багато «стрибунів» (людей, що тікали, вистрибуючи з транспортів по дорозі до табору смерті Белжець). Усі ці люди жили на трьох вулицях гетто. Життєві умови були жахливі. Гетто було оточене колючим дротом. По 20–30 осіб мешкали разом в одній кімнаті. Було тільки два колодязі на все населення, електрики не було.

За якийсь час почалася епідемія тифу, німці натомість організували «акцію проти хворих людей»... 7 грудня 1942 р. есесівці, українські та єврейські поліцаї почали прочісувати в гетто кожен будинок. Багато хто намагався заховати хворих членів сім'ї, в кожному будинку були влаштовані спеціальні бункери. У багатьох випадках люди пасивно очікували своєї долі. Німці й українці розстрілювали багатьох євреїв на місці – у будинках і навіть у ліжках. Упродовж чотирьох днів «акції» євреїв збирали в будинку синагоги й ще в кількох дерев'яних сараях. Усіх їх вивезли на залізничну станцію і звідти відправили до Белжеця. На площі біля синагоги п'яні німецькі й українські поліцейські застрелили багато людей. Приблизно 6–7 тисяч євреїв депортували до табору смерті. Не відомо, скільки євреїв убили в самому гетто. Грудневі депортації з Рави до Белжеця, ймовірно, були останніми.

Під час «акції» есесівці та члени кримінальної поліції (Кріпо) з Рави проводили селекції. Молодих працездатних чоловіків і жінок направляли до невеликих робочих таборів навколо міста в Кам'янці, Раті та до Янівського табору у Львові.

На початку березня 1943 року в гетто офіційно залишалося 100 євреїв, але ще були люди, які ховалися в тайниках, обладнаних у багатьох будинках. Передбачалося, що загалом у гетто в березні 1943 р. перебувало від 350 до 400 євреїв.

Остаточо гетто ліквідували 8 червня 1943 року. Але спершу німці пішли на ще одну хитрість. Вони наказали зібрати «контрибуцію» в 100 тисяч злотих як запоруку того, що мешканці гетто залишаться в живих. Німці заявляли, що всіх євреїв із Рави перевезуть до робочих таборів у Потеличах і Раті. Люди повірили і сплатили «контрибуцію». Наступного дня всіх жителів гетто страшили в лісі поблизу Рави.

Документ 3. Свідчення Леї Розенцвайг

(Народилася в Раві-Руській 27 жовтня 1924 р. у сім'ї Ар'є та Рахель Крамерів, батько мав майстерню з обробки хутра. Пережила Голокост, на момент інтерв'ю у 1997 р. мешкала в Ізраїлі, мала 73 роки.)

*(Джерело: колекція відеосвідчень Інституту Фонду
Шоа університету Південної Каліфорнії)*

«...Це було в 41-му. [...] Я тільки пам'ятаю, що німці увійшли в місто і тоді через декілька днів почали переслідування [...] з'явилися закони проти євреїв, передусім одразу ж зобов'язали носити [...] білу стрічку з Маген-Давідом. Євреям було заборонено ходити по тротуарах, лише по дорозі; взимку євреям було заборонено носити хутра, навіть хутряний комір; євреї вже мусили виконувати всіляку чорну роботу; було ще багато прикладів дискримінації. [...] Потім вийшов закон, що кожен єврей, який живе не в єврейському кварталі, має залишити польську частину. А ми жили саме в польській частині, тож мали залишити наш дім. [...]

Єврейський квартал був [...] не закритий, але дітям було заборонено перебувати за межами кварталу. [...] Дорослі виходили працювати за межі кварталу. Якщо в них був дозвіл на роботу, вони виходили групами під наглядом німців, тоді могли виходити, але одному єврею вийти за межі єврейського кварталу – це було смертельно небезпечно. [...]

Одразу почалися утиски.

Передусім євреїв хапали на вулицях, щоб, наприклад, вони чистили вулиці, вивозили сміття, замість коней... Тож євреї мали тягти й штовхати повозки зі знуцаннями, побиттям і дискримінацією.

[...] Був якийсь закон, що в кожному домі може залишатися одна жінка, щоб готувати, доглядати за домом, – а решта мають працювати. Зрозуміло, я не дозволила матері йти працювати – я пішла працювати, а мати залишилася вдома. [...] Батько також виходив працювати. В центрі міста повинні були збиратися всі євреї вже о 6-й ранку. Туди приходили різні люди, яким були потрібні робітники. І звідти євреїв посилали працювати на різні роботи – мостити дороги, працювати на залізниці, у німецькому військовому

таборі – чистити зброю, та інші важкі роботи, підмітати вулиці, вбирати... Дівчата працювали як прибиральниці у німців. Була ще робота: у неділю була найважча робота, яку я пам'ятаю, – руйнування єврейського кладовища... німці вирішили, що це кладовище треба зруйнувати. Тож у неділю сотні людей збиралися на кладовищі, отримували різні робочі інструменти і руйнували мацеви (могильні камені). Ми мали викопувати мацеви, німці організували українське населення. Вони приїжджали з кіньми і візками, вантажили ці мацеви..., котрі потім ставали будівельним матеріалом... Зламані мацеви розбивали на шматки й мостили тими шматками вулиці в кварталі, де жили німці... І в мого батька вийшло саме так, що він працював у тому самому місці й руйнував мацеву свого батька... У неділю це була також і моя робота. Я витягувала мацеви, розбивала їх молотком, ломом, а потім мали вирівнювати землю. Працювали з 6-ї ранку до 6-ї вечора. Увечері було вже темно. У такі часи збиралися у дворі, ходили до сусідів, там збиралась молодь й ми розмовляли про всяке...

Звідки брали їжу? Була загальна роздача хліба. Тобто ми приходили в певне місце, до пекарні, що ще працювала, й там отримували порцію – чверть хліба на кожного. Наприклад, якщо в родині 4 людини – повну хлібину. Решту докупали: одяг, меблі та інше продавали гоям (не євреям), які таємно приходили й приносили трохи картоплі та борошна. Ще до того люди запасали продукти, ще не було такого вже голоду, голод почався трохи пізніше».

Роботу з письмовими джерелами можна доповнити аналізом фотографій.

План заняття: Робота з фотографіями про життя у гетто м. Рави-Руської

Мета: Візуалізація теми. Розвиток умінь аналізу зображень, навичок мовлення, уяви та емпатії.

Прийоми: робота в групах, рольова гра.

Час: 45–60 хв.

Хід заняття:

Крок 1. Почніть роботу з фотографіями, дотримуючись інструкції «Як працювати з фотографіями». Дайте відповіді на запитання інструкції. Обговоріть, що ви бачите на фотографіях.

Крок 2. Запитайте, чи доповнюють фотографії інформацію, одержану із текстових джерел. Як?

Фото 1. Одна з вулиць єврейської ділянки в Раві-Руській. Фото прибіл. 1901 року. Під час війни саме в районі бідніших вулиць міста нацисти створили гетто. При цьому густина населення різко зростає через переселення в обмежений простір гетто та через велику кількість єврейських біженців (Джерело: <http://www.mankurty.com/holocaust/?p=201>)

Фото 2. Одна з вулиць єврейської ділянки в Раві-Руській. Фото прибіл. 1901 року

(Джерело: <http://www.mankurty.com/holocaust/?p=201>)

**Фото 3. Євреї Рави-Руської
під час примусової праці.
Час фото невідомий.
Прибл. 1941–1943 рр.**

(Джерело:

[http://www.holocaustresearchproject.org/
ghettos/rawaruska.html](http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/rawaruska.html))

Фото 4. Старий єврейський цвинтар, прибл. 1910 р.

(Джерело: <http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/rawaruska.html>)

Крок 3. Вправа «Жива фотографія».

Розгляньте фото 5. Знайдіть серед зображених на ньому людей дівчину, яка могла би бути авторкою свідчень, з якими ви ознайомилися під час роботи з текстовими джерелами.

Визначте за документом «Свідчення Леї Розенцвайг», скільки їй було років у 1941–1942 роках. Наголосіть, що вона вижила у цих подіях.

Спробуйте «оживити» цей образ. Для цього складіть розповідь від першої особи.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ: така розповідь від першої особи про події з життя Леї Розенцвайг може травмувати психіку учнів, тому вчитель має заздалегідь продумати шляхи «виходу з ролі» або психологічного розвантаження учнів. Як варіант, пропонуємо провести розповідь від першої особи, надівши умовну маску, яку потім учень зніме разом із роллю, ще можна використати ляльок і ляльковий театр. Інакше учнів можуть травмувати події, приміряні на себе.

➔ Дайте завдання для груп – скласти розповідь. Учніям допоможуть такі запитання:

- *Де і коли, на вашу думку, відбувається подія? (За якої пори року, в який час доби тощо?)*
- *Хто ця дівчина, чому і як вона тут опинилась?*
- *Як їй живеться тут?*
- *Як вона одягнута?*
- *Що вона бачить?*
- *Що вона чує? Про що можуть говорити люди навколо неї?*
- *Чому на фото переважно жінки і діти?*
- *Про що думає дівчинка, чим стурбована?*
- *Куди, на вашу думку, вона іде і навіщо?*
- *Про що може повідомити присутніх чоловік, що іде назустріч?*
- *Яким може бути продовження цієї фотографії?*

Фото 5. Вулиця гетто в Раві-Руській. Ймовірно, 1942 р.

(Джерело: <http://www.holocaustresearchproject.org/ghettos/rawaruska.html>)

Учням можна запропонувати складніший варіант цієї вправи, коли кожний учасник групи вибирає для себе особу на фотографії, від імені якої висловлюватиметься. Тоді можливо поставити сценку і навіть міні-виставу.

Опісля вправи учням варто прослухати коротку довідку про життя Леї Розенцвайг.

Лея Розенцвайг-Крамер народилася 27 жовтня 1924 р. у Раві-Руській у традиційній єврейській родині. Її батько працював з хутром, мати була домогосподаркою. Лея мала ще трьох братів, один з яких, її близнюк, помер від хвороби перед війною. Ще до війни Лея вчилася у польській та єврейській школах, відвідувала релігійну школу, брала участь у молодіжних єврейських клубах і рухах.

1939 р. родина пережила спочатку коротку німецьку, потім радянську окупацію. За 2 тижні всі відчули негативне ставлення німців до єврейського населення, почалися переслідування. Потім кілька років радянського панування позначилися конфіскаціями, депортаціями до

Сибіру, змушеною відмовою від традиційного довоєнного життя, релігійного і професійного.

1941 року німці знову увійшли до міста. Утиски євреїв тривали. Було заборонено майже все, не було ані школи, ані суспільного життя. У гетто панував голод і примусові принизливі роботи. Коли розпочалися вбивства і депортації до Белжеця, Лея вирішила втекти. За допомогою поляка вона придбала фальшиві документи і з того часу полишила Раву-Руську назавжди. Вона твердо вирішила вижити. Родина її підтримала. З фальшивими документами вона видавала себе за польку і багато часу провела у таборах примусової праці в Німеччині та Австрії. Хтось їй допомагав, а хтось шантажував і погрожував. Спочатку вона отримувала коротенькі повідомлення з дому, але потім зв'язок було втрачено.

Під час звільнення Лея перебувала у Відні. Вона відновила стосунки з іншими євреями і врешті, з великими труднощами, долаючи багато інших місць і таборів для єврейських біженців, потрапила до Ізраїля – саме у рік проголошення держави. Одружилася, має власну родину, дітей.

Вона ніколи не поверталася до Рави-Руської. Наскільки відомо, усі її родичі та друзі в цьому місті загинули.

Крок 4. *Заключне обговорення. Запитайте в учнів:*

1. *З якими матеріалами ви працювали? Яку роботу виконували?*
2. *Що нового ви дізналися про життя в гетто з цих фотографій?*
3. *Що ви відчували, працюючи з фотографіями?*
4. *Чого навчилися під час виконання завдань?*
5. *Що було для вас легко і що складно робити і чому?*

Як уже зазначено, окремим видом роботи над джерелами є використання на уроці уривків зі щоденників очевидців подій. Ось приклад, який ілюструє такий підхід.

План заняття: Робота з матеріалами щоденників про життя у гетто м. Рави-Руської

Мета: Розвиток уміння аналізувати суб'єктивні ставлення, відображені в текстах. Ознайомлення з особливостями роботи з текстами щоденників.

Прийоми: обговорення в малих групах.

Час: 45 хв.

Хід заняття:

Крок 1. Запропонуйте учням ознайомитися з особливостями роботи з текстами щоденників і відповісти на такі запитання:

1. *Що таке щоденник? Для чого люди пишуть щоденники?*
2. *Чи можна вважати записи, зроблені в щоденнику, відвертими, чому?*
3. *У чому полягає цінність таких історичних джерел?*
4. *Які недоліки таких текстів?*

Крок 2. Попросіть учнів прочитати уривки зі щоденника:

(Нижче подано досить великі уривки. Залежно від наявного часу та мети, вчитель може проводити обговорення уривків поступово, у групах чи скоротити цей текст на власний розсуд.)

Документ. *Щоденник Вільгельма Корнідеса*

(Джерело: <http://www.deathcamps.org/belzec/rawacornides.html>. Gilbert, Martin. *Final Journey: The Fate of the Jews in Nazi Germany*, Mayflower Books, New York, 1979)

30 серпня 1942 р. німецький унтер-офіцер Вільгельм Корнідес (Cornides) їхав поїздом з Жешува до Хелма. У своєму щоденнику він наводить слова залізничного поліцейського з Жешува: «*Мармурова дошка із золотими літерами буде зведена на 1 вересня, тому що тоді місто буде вільним від євреїв*». Поліцейський також сказав йому, що поїзди, заповнені євреями, «*проходять практично щодня... і повертаються порожні, частіше за все того ж вечора*»; «*близько 6000 євреїв з Ярослава нещодавно було вбито в один день*».

Корнідес дістався Рави-Руської 31 серпня. Перебуваючи в «Німецькому домі», він записав у своєму щоденнику: «*За десять хвилин після полудня*

я побачив поїзд, що прибув до станції. На даху і підніжках – охоронці Служби безпеки з гвинтівками. Можна було бачити на відстані, що вагони були забиті людьми. Я повернувся і пішов уздовж поїзда: він складався з 35 вагонів для худоби й одного пасажирського.

У кожному з вагонів було щонайменше 60 євреїв (у разі перевезення солдатів або ув'язнених ці вагони вміщують 40 осіб, однак лавки зняли і видно було, що замкнені тут мали стояти впритул один до одного). У деяких дверях були щілини, вікна забиті хрест-навхрест колючим дротом. Серед людей було мало чоловіків, і більшість з них були старі, багато було жінок, дівчат і дітей. Багато дітей юрмилося біля вікна і вузьких прорізів дверей. Найменші були не старші двох років.

Тільки-но поїзд зупинився, євреї намагалися передати пляшки, щоб набрати води. Поїзд, однак, оточили есесівці, щоб ніхто не міг підійти. У цей момент на станцію прибув поїзд із боку Ярослава; пасажирів попрямували до виходу, не звертаючи уваги на транспорт. Кілька євреїв, які завантажували вагон для збройних сил, махали шапками людям, замкненим у вагонах.

Я розмовляв із черговим поліцейським на залізничному вокзалі. На моє запитання, звідки прибули ці євреї, він відповів: “Це, ймовірно, останній транспорт зі Львова. Це триває вже впродовж трьох тижнів без перерви”. Я запитав:

“Як далеко вони їдуть?”

Тоді він сказав: “До Белжеця”.

“А потім?”

“Отруять”.

Я запитав: “Газ?”

Він знизав плечима. Тоді він сказав тільки: “Спочатку вони завжди розстрілюють їх, я гадаю”.

Тут, у «Німецькому домі», я тільки що говорив з двома солдатами з прифронтового табору військовополонених 325. Вони сказали, що ці транспорти останнім часом проходять щодня, переважно вночі. Вчора пройшов поїзд із 70 вагонами».

З Рави-Руської Корнідес у другій половині дня виїхав поїздом до Хелма. Під час цієї подорожі він дізнався про такі незвичні речі, що зробив три окремі записи в своєму щоденнику протягом години:

«17.30. Коли ми сіли, о 4.40 вечора щойно прибув порожній транспорт. Я пройшов уздовж потяга двічі і нарахував 56 вагонів. На дверях було написано крейдою: 60, 70, один раз 90, іноді 40 – очевидно, кількість євреїв, яких провезли всередині. У моєму купе я розмовляв з дружиною залізничного поліцейського, яка відвідувала свого чоловіка на службі. Вона каже, що ці транспорти нині проходять щодня... Я запитав: “Чи євреї знають, що відбувається з ними?”

Жінка відповіла: “Ті, хто приїжджає здалеку, не знає нічого, але тут, в околицях, вони вже знають. Вони намагаються втекти тоді, коли це усвідомлюють...”

“У залізничних документах ці поїзди проходять під назвою «транспорти переселення», – зазначив поліцейський... Табір Белжець розташований прямо на залізничній лінії, і жінка обіцяла показати мені, коли ми проїжджатимемо повз нього.

17.40. Коротка зупинка. Навпроти нас знову зупиняється транспорт. Я запитую у поліцейського в моєму купе: “Чи збираєтеся ви додому в рейх?” Посміхаючись, він говорить: “Ви, напевно, знаєте, звідки ми прибуваємо. Що ж, для нас робота ніколи не закінчується”. Потім зустрічний транспорт рухається далі, 35 порожніх вантажених вагонів. Цілком імовірно, це був поїзд, який я бачив о 13.00 в Раві-Руській на станції.

18.20. Ми проїхали повз табір Белжець. До цього ми деякий час прямували через високий сосновий ліс. Потім жінка гукнула мені: “Зараз ми підїжджаємо!” Можна було побачити високу огорожу з ялин. Відчувався сильний солодкуватий запах. “Але ж вони смердючі”, – каже жінка. “О, дурниця, це тільки газ”, – засміявся залізничний поліцейський. Тим часом – ми наблизилися на 200 метрів – солодкуватий запах змінився сильним запахом гару. “Це від крематорію”, – сказав поліцейський.

Недалеко від паркану потяг зупинився. Побачили будинок охорони з постом СС. Дві колії вели до табору. Одна колія відгалужується від магістралі, інша пішла навколо табору біля ряду сараїв на відстані близько 250 метрів. Вантажний вагон стояв на майданчику. Кілька євреїв викручували диск. Есесівці з гвинтівками під нахвою стояли поруч. Один із сараїв було відчинено, можна було чітко

бачити, що він був заповнений до стелі купами одягу. Коли ми рушили далі, я озирнувся ще раз. Паркан був дуже високий, щоб побачити що-небудь взагалі. Жінка каже, що іноді, їдучи повз, можна було бачити дим з табору, але я не помітив нічого подібного. На мій погляд, табір становить близько 800 на 400 метрів».

У своєму щоденнику Корнідес записав також розмови з іншими свідками: «Увечері 30 серпня 1942 року в «Німецькому домі» у Раві-Руській інженер сказав мені: “Крім поляків і військовополонених, євреїв, яких в основному вже вивезли, використовували також для роботи на буровій, розташованій тут. Продуктивність праці цих будівельних загонів (до складу яких входили і жінки) досягла у середньому 30%, порівняно з німецькими робітниками. Хоча деякі люди отримували хліб від нас, інші повинні були самотужки його шукати. Випадково я нещодавно побачив вантаження такого транспорту у Львові. Вагони стояли біля насипу. Есесівці палицями і батогами гнали і штовхали людей у вагони. Цієї сцени я не забуду доти, поки я живу”. Сльози навернулися на очі чоловіка, коли він розповідав цю історію. Вік його був близько 26 років, він мав партійний значок.

Судетський німець, бригадир будівельників, який сидів за тим самим столом, додав: “Недавно п'яний есесівець сидів у нашому кафе, виючи, як дитина. Він сказав, що служив у Белжеці, і якби те, що там відбувається, тривало ще 14 днів, він убив би себе, бо більше не міг цього витримати”».

Поліцейський у ресторані мерії в Хелмі 1 вересня 1942 р. сказав: «Поліцейських, які охороняють єврейські транспорти, не допускають на територію табору, і тільки СС і українська допоміжна поліція роблять це. Таким чином, вони мають непоганий бізнес. Нещодавно був тут українець, який мав велику пачку грошей, годинники і золото – все, що можна уявити. Вони знаходять все це, коли збирають і відправляють одяг».

Крок 3. Запитайте в учнів:

1. Про які події розповідається у записах щоденника?
2. Що особливого ви помітили у записах? Чи можна вважати їх об'єктивними? (Вони дуже деталізовані і точні в цифрах, часі тощо.)

- Які рядки щоденника свідчать про масовий характер знищення людей?*
3. *Як ставиться до описаних подій сам автор щоденника?*
 4. *Яким є ставлення до описаних подій людей, з якими стикається автор щоденника? Чи є воно однаковим?*
 5. *Спробуйте визначити емоційний стан цих людей (співчуття, схвилювання, байдужість, зневага, ненависть тощо).*
 6. *Як ви гадаєте, чому Вільгельм Корнідес робив усі ці записи в своєму щоденнику?*
 7. *Чи можна вважати ці записи цінним історичним джерелом? Чому?*
 8. *Що вразило особисто вас у цих записах?*

Підсумуйте роботу за традиційною схемою: Що робили? Чого навчилися? Що відчували? Що було легко, а що складно і чому?

1.3. МІСЦЕВА ІСТОРІЯ. ЯК І ДЕ ЗБИРАТИ МАТЕРІАЛ

Говорячи про переваги і важливість проведення уроків за допомогою аналізу місцевих історичних джерел, варто також поставити запитання: де можна знайти такі джерела? Пропонуємо короткий огляд того, як і в яких напрямках треба організовувати та проводити пошукову діяльність із метою докладнішого вивчення місцевої історії, зокрема, історії євреїв в окремій місцевості та подій Голокосту.

Як уже давно відомо історикам-науковцям, кожен дослідник великою мірою залежить від тих історичних джерел, на які він спирається. Принципи історичного дослідження вимагають від історика перш за все дотримуватися **комплексного підходу** до тієї теми, яку він вивчає. Це, своєю чергою, означає, що дослідник не може обмежити свою роботу відомостями про факт, що отримані лише з одного джерела. Треба намагатися зібрати якомога більше свідчень про ту подію або процес, що вивчаються, адже дані з одного джерела можуть або суттєво доповнити (що допоможе розширити нашу уяву про предмет дослідження), або навіть заперечити те, що про цю саму подію відомо з іншого джерела. Звідси випливає інше правило якісної роботи, а саме: дослідник має **порівнювати та зіставляти** дані, які він отримав із різних джерел. Дуже важливо, аби історик, якщо дані з різних джерел суперечать одні одним, не просто приймав одну версію події (яка йому більше до

вподоби) та відкидав іншу (яка не влаштовує його з певних причин), але намагався, використовуючи аналіз, дійти аргументованого висновку щодо причин цієї невідповідності. Це правило, своєю чергою, зумовлює виникнення наступного, третього правила дослідження, згідно з яким дослідник не має права вивчати факт або подію, якщо він під час цього дотримується свого розуміння цього факту або події, що виникло у нього ще напередодні проведення дослідження. Іншими словами, дослідник має **ставитися неупереджено** до предмета дослідження. Звісно ж, це не заперечує можливості початкової робочої гіпотези щодо досліджуваного факта/процесу, однак фах історика вимагає від нього чесного та відповідального ставлення до своєї роботи. Інакше кажучи, якщо виявлені факти та знайдені джерела свідчать про інший перебіг подій, аніж дослідник уявляв собі спочатку, тобто коли робоча гіпотеза не підтверджується, то він має визнати це та побудувати своє дослідження, ґрунтуючись на тих матеріалах, які він знайшов.

Усі матеріали умовно можна поділити на дві групи: **джерела (документи)** та **вторинна література (книги, статті)**. Однак дві великі групи зручніше розглядати окремо, відповідно до їхнього можливого походження або місцезнаходження.

ДЖЕРЕЛА (ДОКУМЕНТИ):

1. **Архіви.** Документальні джерела, залишені учасниками подій, після війни, як правило, потрапили до різних архівів, де зберігаються до сьогодні. Це, як правило, документи про воєнні події різних гілок органів німецької окупаційної влади – армії (Вермахту), СС, органів цивільної адміністрації, або ж органів місцевого самоврядування у різних місцях, які також використовували єврейську примусову працю. Це також документи радянського походження (наприклад, Надзвичайної державної комісії (НДК) зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників, яка збирала інформацію про людські та матеріальні втрати одразу після повернення радянської влади до тієї або тієї області). Також це документи єврейських громад та їхнього керівництва – єврейських рад, які були зорганізовані окупаційною владою. Відповідно, ці документи зберігаються

у тій області, де відбувались за доби окупації події, свідчення про які вони містять. Наприклад, свідчення НДК про вбивства євреїв під селом Бахів Ковельського району Волинської області – у Державному архіві Волинської області у місті Луцьку. Дізнатися про архіви України, правила роботи в них і наявні джерела допоможе веб-сайт Державного комітету архівів України: www.archives.gov.ua.

- 2. Красназавчі обласні та місцеві музеї.** Кожен дослідник може щось дізнатися про певні події у місцевості, яка його цікавить, з експозиції місцевого музею. У кожній області є історичний або красназавчий музей, а в деяких – навіть окремі спеціалізовані музеї, присвячені подіям Другої світової війни. Звісно, жодна експозиція не надасть вичерпну інформацію про кожен населений пункт та події окупації у ньому, але важливо пам'ятати, що те, що бачить відвідувач музею – це лише «верхівка айсберга». Окрім документів, фото та артефактів, які представлені у постійних виставках у залах музеїв, як правило, кожна установа також має так звані фонди – це матеріали, упродовж десятиліть зібрані музейними працівниками, упорядковані та зафіксовані, що не увійшли до експозиції. Тому в багатьох випадках дослідникові варто поцікавитися, що містять фондосховища кожного музею – а це можуть бути фотографії, документи, записані спогади тих людей, які пережили Голокост або були свідками цих подій. Дізнатися про перелік музеїв у кожній області України можна на веб-сайті www.museum-ukraine.org.ua.
- 3. Приватні архіви.** Важко переоцінити важливість численних фото- та писемних матеріалів, які зберігаються досі у багатьох родинах, – але також важко ознайомитися з ними, позаяк люди, як правило, зі зрозумілих причин не поспішають надати стороннім особам доступ до їхніх родинних архівів. Однак ця робота варта витрачених зусиль, адже ці джерела – родинні фото, особисті документи, можливо, щоденники та спогади – подають персональний погляд на історію

Голокосту, який суттєво доповнює інформацію, яку містить суха, офіційна, статистична документація різних закладів та установ. Важлива роль в організації пошуку та використанні таких джерел належить учителеві, позаяк він має сприяти допомогти учням у пошуку приватних архівів та пояснити правила користування ними (обережне ставлення, гарантія повернення документів їхнім власникам, оформлення коректних посилань на місце зберігання тощо).

ЛІТЕРАТУРА:

- 1. Монографії, збірки статей, збірки документів. Обласні та місцеві бібліотеки.** Хоч би як дослідник прагнув бути першим у своїй галузі, завжди слід пам'ятати, що, можливо, тематика, якою він цікавиться, вже привертала увагу різних інституцій – державних, приватних або окремих осіб. Тому, починаючи дослідження, варто поцікавитися тим, що, можливо, вже було надруковано у попередній час. За часів СРСР державні дослідні інституції видавали праці про т. зв. Велику Вітчизняну війну, в яких, зокрема, висвітлювалися деякі аспекти окупаційного режиму. За часів незалежної України з'явилися збірки документів, спогадів, окремі праці, ініційовані різними секторами громадського суспільства, зокрема, єврейською громадою. Слід пам'ятати, що обласні наукові та районні бібліотеки мають каталоги літератури книжкових та журнальних видань, складені не лише за прізвищем автора та назвою, а й, у деяких випадках, за ключовими словами. Користуючись каталогами та покажчиками, а також консультуючись з бібліотечним фахівцем, дослідник має змогу виявити та отримати публікації, які стосуються тематики його досліджень.
- 2. Веб-ресурси, онлайн-бібліотеки.** З року в рік набирають значущості дані, які можна знайти в мережі Інтернет. Ці ресурси умовно поділяють на дві групи: 1) реферативно-довідкові ресурси, тобто каталоги, бази даних, путівники тощо,

які містять інформацію про ті документи та видання, що зберігаються в установі, якій належить окремий ресурс (архіви, бібліотеки – наприклад, електронний каталог Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – www.nbuv.gov.ua);

2) повнотекстові онлайн-ресурси, які безкоштовно чи за плату надають доступ до повних версій книжкових, газетних або журнальних публікацій (наприклад, статті часопису Українського центру вивчення історії Голокосту «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі» можна завантажити за адресою http://holocaust.kiev.ua/news/chas_gol_2005.html). Але треба пам'ятати, що до електронних джерел слід ставитися критично та обережно (так само, як до будь-яких інших), адже зміст матеріалів залежить від ідеології та мети існування відповідної організації, яка підтримує ресурс.

УСНО-ІСТОРИЧНІ СВДЧЕННЯ

Певною мірою, усно-історичні свідчення можна віднести до групи «Джерела», однак, зважаючи на певні особливості, зручніше виокремити їх у новий підрозділ. Усні свідчення очевидців історичних подій, зокрема Голокосту, які записують і належним чином оформлюють та зберігають, надають можливість дізнатися про багато важливих та цікавих аспектів – наприклад, повсякденне життя людей під час екстремі, міжособистісні та міжгрупові стосунки, цінності та ставлення до подій тощо, що надзвичайно важливо для кращого розуміння тодішнього суспільства. Останніми десятиріччями «усна історія» проторувала собі шлях до визнання та посіла важливе місце у дослідженнях професійних істориків. Доцільно виокремити два напрями діяльності:

- 1. Спогади, які вже записані та зберігаються.** Щодо історії Голокосту слід зауважити, що багато свідчень упродовж останніх десятиріч записані різними організаціями як на аудіо-, так і на відеоносії. Найбільшою є колекція Інституту Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії (див. укр. варіант веб-сторінки: <http://dornsife.usc.edu/vhi/ukrainian/>), яка містить близько 3500 відеосвідчень про Голокост в Україні. З цього веб-сайту можна дізнатися

про методику запису відеосвідчень, а також принципи їх обробки та каталогізації.

- 2. Спогади, які ще належить записати.** На жаль, із часом живих свідків подій залишається дедалі менше, тому треба поспішати записати спогади тих, хто може розповісти про історію Голокосту «з перших рук». Кожен учень у своєму населеному пункті може знайти очевидців та власноруч створити нове історичне джерело, зафіксувавши розповідь свого літнього сусіда на диктофон. Але робити це слід дотримуючись певних правил створення та зберігання джерела. Кожне свідчення має бути належним чином задокументовано: зафіксовано ім'я інформанта та особи, яка проводить інтерв'ю, вік інформанта, місце проведення інтерв'ю тощо. Під час розмови треба ставитися уважно до інформанта, слухати його, не перебивати та не поспішати ставити інше запитання, якщо не отримано повної відповіді на попереднє, а також ставити запитання у відкритій формі. Бажано також, аби інтерв'юер був обізнаний з історичними подіями Голокосту у місцевості, де він проводить запис, аби своєчасно поставити інформантові відповідні запитання. Більше дізнатися про усну історію та правила й методи роботи у цій галузі досліджень можна на вебсайті Української асоціації усної історії: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/index.html.

Інтерв'юеру-початківцеві стане у пригоді така пам'ятка:

- слід заздалегідь домовитися про місце та час зустрічі із людиною, котра погоджується відповісти на ваші запитання;
- щоб не видатися некомпетентним співрозмовником, належить ще раз переглянути всю інформацію, яку ви вже зібрали з досліджуваної проблеми;
- на зустріч слід з'явитися вчасно у визначений час, розказати про свою участь у проєкті, чітко сформулювати мету розмови;

РОЗДІЛ 1. ПОРАДИ ДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ЗАСОБАМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

- необхідно записати анкетні дані співрозмовника (звісно, він може висловити бажання залишитись невідомим). Продумайте заздалегідь, яка саме інформація про людину потрібна для вашого дослідження, надто багато запитань можуть зумовити неспокій і нещирість відповідей;
- основні питання слід готувати заздалегідь, ставити їх тактовно, не відволікаючись від теми. Але водночас не треба перебивати співрозмовника, інакше пропустите важливу для дослідження інформацію;
- слід уважно вислуховувати інформацію, записувати всі матеріали на диктофон чи занотовувати у зошит;
- доброзичливо ставтеся до співрозмовника. Якщо ваші особисті переконання не збігаються з думкою людини, що дає вам інтерв'ю, не намагайтеся перевиховувати чи повчати її;
- не забудьте подякувати за розмову. Якщо бачите, що людина щиро зацікавилася вашим проектом, згодом повідомте її про результати вашої діяльності.

(Джерело: Суспільна акція школярів України «Громадянин». Методичні поради для консультанта учнівського проекту / За ред. Петра Кендзьора, м. Львів, Олександра Войтенка, м. Гадяч. – Львів: Українські технології, 2003. – С. 30–31)

Отже, ми дали загальні рекомендації з пошуку різних типів джерел для дослідження та викладання місцевої історії. У вчителя чи учнів, котрі спробують відшукати такі матеріали, майже напевне назбираться велика кількість інформації, якою вони забажають поділитися зі своїми колегами та однолітками. В умовах обмеженого шкільного часу в такому разі у пригоді стане метод проектного навчання, якому присвячуємо окремий підрозділ.

1.4. ПРОЕКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В ШКОЛІ

Проект – це вмотивована (на основі особистого інтересу), цілеспрямована (щодо певної мети чи проблеми), добровільна, активна, творча та дослідницька діяльність людини.

Типи проєктів:

- *за спрямуванням:* дослідницькі, пошукові, інформаційні, просвітницькі, соціальні;
- *за характером дій:* творчі, практично-орієнтовані, кооперативні (орієнтовані на співпрацю), змагальні, конкурсні;
- *за виконанням:* індивідуальні (особистісні), колективні (парні, групові);
- *за термінами:* короткотермінові, середньої тривалості, довготривалі.

Дуже важливо до учнівського дослідницького проєкту залучати якомога більше учнів. Це сприяє згуртуванню учасників та широкому виховному впливу на них.

Характерними рисами проєкту є:

- ✓ наявність конкретної мети;
- ✓ реальність, можливість для досягнення;
- ✓ обмеженість у часі та просторі;
- ✓ реалізація командою або індивідуально;
- ✓ оцінюваність, вимірюваний результат;
- ✓ поетапна реалізація.

Зазвичай, усю діяльність можна умовно поділити на шість етапів.

I етап (підготовчий) передбачає:

- визначення важливих проблем місцевості та життя громади;
- вибір проблеми школярами;
- узгодження питання про проєктну діяльність учнів у проєкті з адміністрацією навчального закладу, колегами;
- визначення мети та очікуваних результатів діяльності учнів у проєкті;
- мотиваційну діяльність;
- планування роботи;
- інформування учнів про проєкт;
- створення ініціативної групи.

II етап (дослідження проблеми) має такі складові:

- збір інформації, яка характеризує проблему, доводить її актуальність;
- визначення джерел інформації;
- розподіл обов'язків зі збору та опрацювання інформації;
- поради учням щодо використання окремих джерел інформації;
- навчання, як брати інтерв'ю, складати анкети, працювати з джерелами, робити фото тощо;
- діяльність щодо власне збору інформації.

III етап (вибір шляху розв'язання проблеми) передбачає:

- систематизацію та аналіз отриманого матеріалу;
- вироблення орієнтовного плану дій;
- інформування громадськості;
- визначення джерел інформації (ЗМІ, Інтернет, опитування, анкетування, звернення до спеціалістів, органів влади тощо);
- систематизацію зібраного матеріалу.

IV етап (наші дії; вирішення проблеми; реалізація проекту):

- визначення шляхів вирішення проблеми (особиста участь або ініціювання);
- планування своєї діяльності;
- визначення напрямів ініціювання, до кого і з якою пропозицією, ініціативою звернутися;
- фандрейзингова діяльність, пошук необхідних коштів;
- утворення творчих груп і розподіл доручень;
- проведення акцій, фестивалів, концертів, ярмарок, добродійних акцій, толок тощо;
- звернення до місцевих органів влади, комерційних структур, громадських організацій, церкви тощо;
- організація і проведення піар-кампанії (оголошення, інформація у ЗМІ, листівки тощо).

V етап (безпосередня підготовка та презентація проекту):

- відбір інформації для презентаційних стендів та її оформлення;
- створення портфоліо проекту;
- підготовка екскурсоводів;
- інформування про презентацію;
- розробка сценарію заходу;
- визначення місця презентації та учасників;
- запрошення гостей.

VI етап (оцінювання успішності проекту) передбачає відповіді на такі ключові запитання:

- Які знання здобули учні?
- Чого і як навчилися?
- Яких умінь і навичок набули?
- Які були недоліки?
- Що вдалось найкраще?

Під час проектної діяльності школярі вчаться брати активну участь у житті класу чи школи; планувати свою роботу; використовувати різноманітні джерела інформації; аналізувати та порівнювати факти; аргументувати власні судження, обстоювати свою точку зору; приймати рішення та брати відповідальність за роботу; розподіляти обов'язки, взаємодіяти в команді; представляти результати; здійснювати критичний аналіз досягнень; оцінювати свою діяльність та діяльність інших; навчатися, розвиватися й отримувати задоволення від своєї діяльності.

У проектній діяльності взаємини між учителем і учнем змінюються з традиційних на відносини тісного співробітництва заради досягнення поставленої мети. Учень виступає як активний, мотивований, зацікавлений, самостійний учасник проекту. Вчитель радше виконує роль консультанта, лише скеровує діяльність учня, допомагає у складні моменти обрати правильне рішення.

Учень визначає мету діяльності – *учитель* допомагає йому в цьому;
учень відкриває нові знання – *учитель* рекомендує джерела знань;
учень експериментує – *учитель* розкриває можливі форми і методи експерименту, допомагає організувати пізнавально-трудова діяльність;
учень обирає – *учитель* сприяє прогнозуванню результату вибору;
учень активний – *учитель* створює умови для розвитку активності;
учень – суб'єкт навчання, *учитель* – партнер;
учень відповідає за результати своєї діяльності – *учитель* допомагає оцінити отримані результати і виявити способи вдосконалення діяльності.

Проведений проект варто також оцінити за такими **критеріями**:

- значущість і актуальність проблеми;
- коректність методів дослідження й обробки даних;
- активність кожного учасника;
- колективний характер рішень;
- характер спілкування, взаємодопомоги;
- залучення знань з інших предметів;
- уміння аргументувати свої висновки;
- естетика оформлення результатів;
- уміння відповідати на запитання опонентів;
- лаконічність і аргументованість кожного висновку.

Учень може самостійно оцінити свою проектну роботу, давши відповіді на такі запитання:

1. *Чого я навчився?*
2. *Яких умінь і навичок я набув, працюючи над цим проектом?*
3. *Що сприяло роботі над проектом?*
4. *Що заважало роботі над проектом?*
5. *У чому полягають переваги роботи у команді?*
6. *У чому полягають недоліки групової роботи?*
7. *Що я зробив добре?*
8. *Якби мені довелося починати новий проект, що я зробив би інакше?*

Нижче пропонуємо вашій увазі узагальнений алгоритм підготовки учнівського дослідницького проекту.

АЛГОРИТМ РОБОТИ: УЧНІВСЬКИЙ ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПРОЕКТ

Створіть групу учнів-учасників проекту. Залучайте до проекту лише зацікавлених людей, які хочуть узяти у ньому участь.

Оберіть конкретну тему дослідження. Для цього:

- Організуйте похід по вашому населеному пункту, огляньте будівлі, які збереглися з далекого минулого та інші об'єкти.
- Дізнайтеся про історію вашого населеного пункту, використовуючи старі фото, карти, газети, інтерв'ю та спогади старших мешканців.
- Визначте місця, пов'язані з темою вашого дослідження на карті чи намальованому плані вашого населеного пункту. Також важливо позначити місця, де мешкають старожили, активні учасники громадського життя минулого і сучасності, інші цікаві люди. Пізніше ви можете попросити їх поділитися з вами спогадами та думками.

Обговоріть:

- Які з відвіданих вами місць є важливими для вашого дослідження?
- Які складнощі можуть постати під час дослідження?
- Яку користь матимете ви, ваша школа, місцева громада, країна від вашого дослідження?

Зосередьте вашу увагу на дуже конкретних питаннях та сформулюйте тему дослідження:

- визначте мету і завдання вашого дослідження;
- складіть план, який допоможе вам упорядкувати ваші дії;
- визначте часові межі проекту.

Зберіть і дослідіть різноманітні матеріали:

- Поінформуйте місцеву громаду про ваш дослідницький проект. Активно залучайте старших людей. Вони багато знають про минуле та мають більше вільного часу, щоб допомогти вам.
- Проконсультуйтеся з дослідниками вашого регіону, журналістами, письменниками, іншими фахівцями та людьми, яким не байдужа історія вашого краю.
- Дізнайтеся, які події мали місце у вашому населеному пункті, до яких змін вони привели.
- Зберіть старі сімейні, архівні фотографії. Проаналізуйте їх, використовуючи інструкцію *«Як працювати з фотографіями»*.
- Візьміть інтерв'ю у ваших батьків, бабусь і дідусів, старших людей села або містечка, де ви живете. Запитайте, що вони знають чи пам'ятають про події, які є темою вашого дослідження. Запишіть або зніміть на відео їхні спогади. Використовуйте пам'ятку, подану у попередньому підрозділі. Відвідайте бібліотеку, архів, використовуйте ресурси Інтернету. Скористайтесь інструкцією *«Як працювати з текстовими документами»*.

Презентуйте результати проекту:

- Упорядкуйте всі матеріали дослідження.
- Складіть список усіх використаних джерел інформації – книжок, архівних документів, газетних статей, фотографій, інтерв'ю тощо.
- Запитайте людей, у яких ви брали інформацію, про дозвіл її використовувати.
- Критично оцініть результати вашої роботи з різних позицій щодо їхньої важливості для вашого дослідження. Які «соціальні уроки» ви взяли з вашого дослідження, які громадянські уміння здобули?
- Опишіть, як ваша дослідницька робота була пов'язана з життям місцевої громади.
- Пам'ятайте про людей, котрі вам допомагали. Вони є важливими суб'єктами у вашому дослідженні. Згадайте їх у ваших презентаційних матеріалах.
- Підготуйте візуальну презентацію: постер, шкільну стінівку, виставку, міні-музей, буклет або книжку, веб-сайт, мультимедійну

презентацію тощо. Вони мають базуватися на реальних історичних фактах і джерелах.

- Проведіть презентацію перед вашими однолітками, батьками, вчителями, представниками місцевої громади та влади. Запросіть на захід ЗМІ.

Підсумуйте:

- Якими є результати вашого дослідницького проекту?
- Яка його історична цінність?
- Що нового ви дізналися про історію свого населеного пункту?
- Чи змінилися ваші погляди під час проекту? Як саме?
- Що ви відчували в процесі роботи?
- Що вам легко і складно було робити? Чому?
- Чого ви навчилися та які нові навички здобули?

Приклади тем досліджень:

1. Українці, поляки, євреї: як ми жили разом.
2. Довоєнне життя мого села (містечка).
3. Господарське життя нашого села (містечка) до війни.
4. Культурне життя нашого села (містечка) до війни.
5. Видатні люди мого села (містечка) до війни.
6. Стерте минуле (дослідження особливостей довоєнного життя єврейської громади в нашому населеному пункті).
7. Що втратило село із загибеллю єврейської громади?
8. Для чого потрібно вшанувати місця масових розстрілів і поховань наших односельців?
9. Євреї – учасники підпільного та партизанського руху в нашій місцевості в роки Другої світової війни.
10. Місця масових розстрілів як частина історичного середовища твого села (міста).
11. Праведники народів світу з нашого села (міста).
12. Як облаштовані місця пам'яті в інших країнах.

РОЗДІЛ 2

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОКОСТ

... Чи можна вибачити те, що Ви пережили в часи Голокосту?

Вибачити можна... забути неможливо...

Владислав Шпільман,
колишній в'язень гетто Варшави

2.1. ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ В УКРАЇНІ. ЗАГАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У попередньому розділі цього посібника ми звернули увагу на різні методи та форми викладання історії Голокосту в межах шкільної системи вивчення історії, з використанням краєзнавчого місцевого матеріалу, розглянули позапрограмі та міжпредметні зв'язки цієї теми, а також можливості проектних підходів у викладанні. Таким чином, освіта з історії Голокосту є певним засобом чи формою вшанування пам'яті про українських євреїв у роки Другої світової війни. Саме тому цей розділ посібника присвячено формуванню історичної пам'яті про Голокост в Україні, збереженню пам'яті та ставленню суспільства до цієї пам'яті.

Загалом історична пам'ять – це певна здатність людини, людського розуму зберігати досвід минулого, історію міжлюдських взаємин, репрезентувати історичні події, історію та своє місце в ній, спираючись на власні інтерпретації... На початку та в середині минулого століття видатні французькі інтелектуали, філософи визначали історичну пам'ять як складову індивідуальної та колективної пам'яті*. Саме індивідуальна та колективна пам'ять сприяють становленню особистої ідентичності та зберігають картини минулого для нащадків. Історичне минуле та пам'ять про нього не є тотожними, існує певна конкуренція між історією та пам'яттю... Колективна пам'ять євреїв та українців про Другу світову війну є в певних аспектах різною. За радянських часів

* Проблематикою підвалин формування історичної пам'яті займалися М. Хальвбакс, П. Рікер, П. Нора. Див. їхні праці наприкінці видання у списку наукової літератури.

комуністична ідеологія формувала офіційну політику пам'яті, базуючись винятково на пріоритетах політичного режиму та не враховуючи національну історію та переживання не лише українців і євреїв, а й росіян, кримських татар, поляків тощо. Радянська культура (радянська політика) пам'яті, як відомо, ніколи не виокремлювала єврейських жертв Другої світової війни. Останні двадцять років у суверенній Україні повільно, але відроджується пам'ять про такі аспекти війни з нацизмом, як Голокост, діяльність українського національного руху, доля остарбайтерів, військовополонених, проблематика антинацистського та некомуністичного підпілля, колаборації... Тому тепер у нашій країні та суспільстві на часі питання, зокрема, про спільну пам'ять різних етносів про події Другої світової війни.

Відповідно, маємо розглядати історію Голокосту, трагічну долю українських євреїв у роки нацизму як частину загальної історії українців і євреїв, як складову історії України часів Другої світової війни. Якщо ми говоримо про формування пам'яті про Голокост в українському суспільстві, то це полікультурний підхід до історії України. Цей підхід представлений як працями українських істориків в Україні й діаспорі, так і наших західних колег, що спеціалізуються на вивченні проблем історії війни в Україні, аспектів окупаційного режиму і, зокрема, українського контексту історії Голокосту*.

У сучасному українському суспільстві, серед науковців, освітян, викладачів, студентів, поступово формується розуміння необхідності побудови правдивої картини історії України ХХ століття, включення її в європейський контекст, історичної оцінки жажливих геноцидів цього періоду, що стали наслідком ідеології та практики сталінського та гітлерівського режимів. Сьогодні на пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, надто важко йде процес «подолання історії», зокрема, визнання і вивчення комуністичного чи сталінського терору, але цей незворотний та необхідний процес триває. Для модерної України відкрите вивчення злочинів нацизму та комунізму є сьогодні фактором власної ідентичності, викликом колективної пам'яті. Формування культури історичної пам'яті в Україні про ХХ століття, відповідальності за пам'ять про минуле неможливе без дослідження злочинів тоталітаризму.

* Див. список наукової літератури наприкінці посібника.

Саме минуле століття особливо обтяжене пам'яттю насильства і страждання, і цей досвід важко виразити адекватно...

Вивчення злочинів тоталітарних режимів порушує проблему повернення минулого в Україну, в навантажену трагізмом українську історію ХХ століття, правдивого минулого, забороненого минулого. Та чи можливо сьогодні в Україні побудувати правдиву та об'єктивну модель історичної пам'яті про минувшину, зокрема, про ХХ століття, Голодомор, політичні репресії, про Другу світову війну, таку модель, де було б місце не лише етнічним українцям, а й українським полякам, євреям, росіянам, ромам, кримським татарам тощо.? Йдеться про визнання (чи невизнання) Україною, суспільством, державою, особисто кожним власної історії та культури як багатоманітної, поліетнічної – з усіма можливими позитивами та негативами міжнаціональних та міжкультурних взаємин.

Відомий історик та політолог Цветан Тодоров зазначав, що нікуди не сховатися від того факту, що минуле століття, крім іншого, стало часом геноцидів та винайдення концентраційних таборів, ми маємо це знати та відповідати на виклики минулого, можливо, заради майбутнього. Зокрема, він писав: «...у ХХ сторіччі європейці стали свідками зла, якого ще не зазнавали взагалі... Зло це виявилось таким важким не лише через кількість смертей, а й через страждання жертв та деградацію катів. Як його пояснити? Я не думаю, що саме зло змінило свою природу. Воно, як завжди, полягає у відмові індивідові на право бути до кінця людиною. Не думаю, що людська порода зазнала якогось перетворення чи що з'явився якийсь новий фанатизм із небаченою силою. Це страшне зло уможливили зовсім загальні риси нашого щоденного існування: розпадання світу, деперсоналізація людських зв'язків»¹. Тобто ситуацію, коли людина, зі страху за власне життя чи під впливом пропаганди, чи з якихось незбагнених їй самій причин, перестає бачити людину в особі, в якій вона забирає життя.., яка стає жертвою ката...

До сьогодні людству важко усвідомити, як так сталося, що в середині «освіченого» ХХ століття, на одному з найрозвиненіших континентів світу, в Європі, люди вбивали людей тільки за їхню національну

¹ *Цветан Тодоров. Обличчям до екстремі. – Львів, 2000.*

належність, більше ні за що, тільки тому, що в тебе були батьки євреї, чи дідусь, чи бабуся, чи взагалі хтось колись із твоєї родини належав до цього давнього народу?! Нонсенс! Але ж цей нонсенс стався в європейській історії...

Убивство єврейського населення різних країн Європи, яке скоїла нацистська, гітлерівська Німеччина з допомогою представників інших окупованих країн у роки Другої світової війни, дістало назву Голокост. За доби нацизму і в період війни у 27 країнах європейського континенту було немилосердно замордовано в різні жорстокі нелюдські способи шість мільйонів європейських євреїв, серед них майже півтора мільйона євреїв України. Ці люди трагічно передчасно пішли з життя неприродним шляхом тільки за те, що вони були євреями, більше ні за що...

Як відомо, саме злочини років Другої світової війни, зокрема, тотальне знищення нацистами єврейських громад Європи, зумовили появу Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього*. Однак і до злочинів і трагедій часів Другої світової війни і після неї, ми, на превеликий жаль, маємо упродовж усього століття приклади переслідування і знищення, етнічних чисток, убивств національних груп, цілих народів... Люди із неабиякою завзятістю, вартою іншого застосування, не бажають зробити висновків з минулого. Американський філософ Джордж Сантаяна писав: «...хто не пам'ятає свого минулого, приречений на його повторення...».

Роки перебування під владою комуністичного режиму в СРСР для багатьох народів були періодом втрати власної культурної, релігійної, етнічної ідентичності. Крім того, тоталітаризм радянського зразка тримав людей у постійному страху, робив їх співучасниками своїх злочинів, завжди прикриваючись ідеологічними евфемізмами, провокуючи протистояння одних з іншими. Але в суспільстві завжди були ті, хто міг опиратися тоталітаризму, рятуючи нас сьогоднішніх... Лев Копелев (німецько-російський письменник, що народився в єврейській родині в українському місті Харкові) в 1945 році був офіцером Червоної армії, під час війни боровся з нацистами, в місті Кьонігсберг захищав німецьких жінок від злочинців-червоноармійців. Його засуджено на 10 років

* Конвенцію ООН про геноцид було прийнято 9 грудня 1948 року.

сталінських таборів за «пропаганду буржуазного гуманізму». Він перебував за ґратами разом з Олександром Солженіциним. Потім, уже на схилі свого життя, Копелев написав спогади про той період, коли беззастережно вірив в комуністичну пропаганду та був, фактично, її носієм, і про те, коли відбулося переосмислення: «...Тепер я розумію, що моя доля, казавшись мені тоді нелепо нещасливою, незаслужено жорстокою, в дійсності була і справедливою і щасливою. Справедливою тому, що я дійсно заслужив кару, – вельми багато років не тільки послухно, але і ревностно учасував в преступленнях – грабував крестьян, раболепно славил Сталина, сознательно лгал, обманывал во имя исторической необходимости, учил верить лжи и поклоняться злодеям. А счастьем было то, что годы заключения избавили меня от неизбежного участия в новых злодеяниях и обманах...»². Доля Л. Копелева, як і багатьох сотень тисяч чи мільйонів людей, що потрапили до полону тоталітарних диктатур минулого століття, має нам нагадувати, що неприпустимо ставати заручниками будь-якої ідеології, особливо тієї, що пропонує вищість одного соціального класу над іншим, чи однієї нації над іншою...

Індивідуальна та колективна пам'ять мають зберегти персональні історії про ці трагедії, ці людські історії про нелюдську історію. З цього приводу блискуче висловився американський історик Тімоті Снайдер, написавши, що всі цифри загиблих неодмінно «множитимуться на один». Тому що ми мусимо **«знову перетворити цифри на людей** (виділення моє. – *А. П.*). А якщо ми на це неспроможні, то Гітлер і Сталін сформували не лише наш світ, а й нашу людяність...»³. У цьому випадку ми потребуємо культури вшанування пам'яті жертв. Одна з форм такого вшанування – це місця пам'яті, освіта на місцях пам'яті.

2.2. МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ. ПРОВЕДЕННЯ ЗАХОДІВ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ

Ми маємо плекати зацікавленість до місць пам'яті. За науковими переконаннями одного з видатних європейських філософів сучасності, француза П'єра Нора, саме в цих місцях пам'ять кристалізується та

² *Копелев Л.* Утоли мои печали. – Харьков: Права человека, 2011.

³ *Снайдер Т.* Крижаві землі. – К.: Видавництво «Грані», 2011.

знаходить свій притулок. Саме тут відбувається усвідомлення обірваності з минулим та водночас відчуття безперервності пам'яті...

Місця пам'яті жертв Голокосту в Україні за радянських часів не були впорядковані. Як уже згадано, комуністичний режим не виокремлював євреїв із загального числа жертв війни, саме тому на багатьох пам'ятних знаках на місцях убивств цілих єврейських громад на всіх теренах радянської України (там, де ці знаки поставлено) від Східної Галичини до Луганська скрізь однаково зазначено, що тут поховані «мирні радянські громадяни», «жертви фашизму» тощо. В бібліотечному фонді Українського центру вивчення історії Голокосту є колекція фотографій та документів, яка підтверджує, що офіційної пам'яті про Голокост у радянській Україні не було. Фотодокументи з місць масових езекуцій євреїв Києва, Харкова, Дрогобича, Львова, Вінниці, Хмельницького, Дніпропетровська 1940–1980-х років яскраво засвідчили брутальну політику пам'яті тієї байдужої влади. В окремих випадках (у колекції Центру є фотографії з Таращі Київської області, Старокостянтинова Хмельницької області та ін.) місцева громада наважувалася написати на пам'ятнику, що тут загинули співвітчизники-євреї. Проте це були дуже рідкісні, поодинокі випадки, що не змінювали загальної картини. А в ще більшій кількості місць масових знишень єврейського населення України взагалі не було жодних пам'ятних табличок чи якоїсь згадки. В таких умовах тоталітарна влада фактично руйнувала колективну пам'ять євреїв України про трагедію Голокосту, переводила її у приховане, буквально підпільне існування. Упродовж 1960-х – першої половини 1980-х років влада відкрито забороняла збиратися євреям у дні пам'яті (дні розстрілів та вбивств); один із разючих прикладів – заборона збиратися в Києві, в Бабиному Яру – для того, щоб вшанувати пам'ять жертв, часто-густо близьких родичів, друзів дитинства, коханих жінок... Для багатьох українських євреїв після Другої світової війни ці місця масових розстрілів були цвинтарями, де загинули близькі, де постійно відчувалася потреба прийти вклонитися мертвим...

За такого становища, коли нацизм знищив євреїв, а радянський режим – пам'ять про них, фактично на родинному рівні, в індивідуальній пам'яті зберігалася трагедія людей, трагедія народу...

Після здобуття Україною суверенності в 1991 році з подій Голокосту, як і з багатьох інших явищ нашої національної історії, знято заборону, але й культура пам'яті про трагічні події не сформована й до сьогодні... Від початку 1990-х років «мирних громадян – жертв фашизму» можна називати за національною належністю. Держава не чинила перепон відродженню пам'яті про геноцид євреїв, які в радянському образі війни принципово не вирізнялися із загальної маси жертв нацизму, але сама практично не брала у цьому участі. Поява пам'ятників жертвам Голокосту, вихід друком спеціальних публікацій, проведення літніх шкіл та семінарів з єврейської історії України були результатом громадських, а не державних ініціатив. Історія Голокосту не була інтегрована до загальнонаціонального нарративу війни. Державної позиції зі збереження пам'яті про Голокост в Україні шляхом встановлення пам'ятних знаків на місцях масових розстрілів українських євреїв, по суті, немає. З однієї простої причини: немає розуміння того, що це частина загальної історії України, частина власної історії, а є стереотипне переконання або упредження, що це «їхня» єврейська історія й трагедія, нехай «вони» і думають про те, як зберегти свою пам'ять. Унаслідок такого підходу склалася ситуація, що вражає свідомість людей, для яких пам'ять про минуле є необхідним символом сьогоденішнього й майбутнього життя. Наприклад, дотепер у Києві в Бабиному Яру немає справжнього Національного меморіального комплексу пам'яті жертв нацизму, що складався би з музею, наукового та освітнього центру та перебував під опікою державної влади*; 27 січня – Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту – не відзначається на державному рівні, попри те, що Україна приєдналася до Стокгольмської декларації 2000 року; в Україні сьогодні немає жодного державного музею історії Голокосту. Всупереч цьому, завдяки діяльності єврейських громад, громадських організацій, приватних осіб, індивідуальних пожертвувань** у багатьох областях країни,

* У випадку з Бабиным Яром ситуація взагалі кричуща: з 2006 року Меморіальний комплекс існує на папері, ба більше, на нього навіть було виділено кошти, проте в реальності поки що нічого не зроблено... Докладніше див. сайт Комітету «Бабин Яр»: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/>.

** Я можу назвати декількох моїх колег, яких знав особисто: Борис Гідалевич, за безпосередньої участі котрого в Одеській області було встановлено 22 пам'ятних знаки на честь загиблих євреїв Одеси і Трансністрії; Ілля Кабанчик,

де були гетто або місця розстрілів, сьогодні встановлено пам'ятники. Але гарантій протекції або захисту цих меморіальних місць з боку державної влади немає.

Проект «Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни» також є недержавною ініціативою за співпраці німецьких інституцій з українськими громадськими організаціями і має велике значення у формуванні культури пам'яті про Голокост як про частину української національної історії, може підштовхнути державу до реальних дій, а не лише декларацій. Одним з ключових елементів цього проекту, як уже зазначено, є місця пам'яті, вшанування пам'яті жертв та освіта на місцях пам'яті.

Український центр вивчення історії Голокосту за десять років своєї наукової та педагогічної діяльності накопичив досвід викладання цієї теми, передовсім у царині неформальної освіти. Створено певну систему у вивченні історії Голокосту (постійні навчально-методичні семінари для вчителів, видання навчальної літератури, робота зі школярами й студентами, семінари для викладачів університетів, конкурси творчих робіт, літні школи, стажування у світових центрах з вивчення теми Голокосту), що поступово почала впливати на формальну освіту. Серед багатьох освітніх заходів Центру з цієї проблематики також накопичено досвід щодо методів і форм діяльності зі вшанування пам'яті жертв Голокосту, пов'язаних із меморіальними датами та місцями на теренах України.

Щодо меморіальних дат. За роки суверенної України визначилось коло подій і дат зі вшанування пам'яті українських євреїв, замордованих у роки нацистської окупації. Це дати як загальноукраїнського, так і локального значення. Однак знову ж таки, вшанування цих дат – це результат ініціативи та тиску громадянського суспільства на державні установи...

Назвемо загальнодержавні дати відзначення пам'яті:

27 січня – Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Цього дня у 1945 році підрозділи Радянської армії звільнили в'язнів нацистського табору смерті Аушвіц-Біркенау, що був розташований на теренах Східної Польщі у містечку Освенцимі. Для майже мільйона євреїв з окупованих

який самостійно встановив десятки знаків на пам'ять знищених євреїв Галичини та Волині. Таким чином, ці мужні люди, ентузіасти обійшлися без держави, виконавши її пряме завдання.

нацистами європейських країн Аушвіц став місцем невимовної трагедії, жахливої смерті. Ця назва і місце стали символами Голокосту в Європі. В листопаді 2005 року Організація Об'єднаних Націй у своїй резолюції оголосила 27 січня Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту. Багато країн, у тому числі й Україна, підтримали це рішення. Проте насправді абсолютна більшість заходів у країні 27 січня відбувається за ініціативи громадських організацій та єврейських общин.

29–30 вересня – Дні пам'яті жертв Бабиного Яру. У 1941 році на околиці Києва в Бабиному Яру нацистські підрозділи айнзацгрупи «С» та поліційні батальйони вбили близько 34 тисяч євреїв міста. Бабин Яр став символом Голокосту на тодішніх радянських землях та в цілому в Східній Європі. Зі здобуття незалежності, кожного року, особливо за круглої дати, ці дні відзначають на державному рівні, згадують єврейських та неєврейських жертв Бабиного Яру. Розстріли людей тут тривали з вересня 1941 р. до листопада 1943 р.

Йом-га-Шоа (з івritу – *День Катастрофи*; за єврейським календарем 27 нісана; випадає кожного року на другу половину квітня чи на початок травня). У сучасному Ізраїлі саме в ці дні згадують жертв Голокосту. 19 квітня 1943 року в гетто Варшави почалося найбільше повстання в'язнів, що увійшло в історію Другої світової війни як найвеличніший приклад та символ єврейського Руху Опору нацистам. В Україні цього дня вшановують пам'ять загиблих переважно єврейські громади різних міст країни за участі дипломатичних представництв держави Ізраїль.

Крім того, фактично майже в усіх великих та малих населених пунктах сучасної України є свої, місцеві трагічні дати, дати пам'яті співгромадян-євреїв, що були вбиті в роки Голокосту, бо на всіх українських землях були великі та малі єврейські громади⁴. Тотальне знищення українських євреїв відбувалося з 22 червня 1941 року до кінця літа 1944 року. Тому місцеві пам'ятні дати є скрізь. Вони можуть бути як точними (як-от у м. Бердичеві), так і приблизними (наприклад, у м. Радомишлі – перша неділя серпня). За останні 20 років у багатьох цих місцях відзначають скорбні дати за ініціативи місцевої громади,

⁴ *Гроссман В.* Україна без євреїв. Електронний доступ: http://www.jewniverse.ru/RED/Grossman/jewish/jews_free_ua.htm.

єврейських общин. Зазвичай проводять траурні зібрання в дні пам'яті поблизу пам'ятних знаків, місць пам'яті тощо. Справа дуже ускладнюється, якщо меморіальних місць немає. Тому надзвичайно важливо звести пам'ятники та меморіали на місцях масових знищень, саме в такому випадку стають можливими освітні та інші заходи зі вшанування пам'яті жертв Голокосту в Україні.

Щодо локальних дат, то варто зауважити, що в результаті наукових досліджень, розвитку історіографії Голокосту за останні два десятиріччя в Україні встановлено значну кількість точних дат масового убивства євреїв. Для прикладу, щоб уявити масштаби трагедії українського єврейства, наведемо тільки деякі з цих трагічних дат і кількість убитих людей:

27–28 серпня 1941 р. – м. Кам'янець-Подільський, близько 23 тисяч;

15 вересня 1941 р. – м. Бердичів, близько 20 тисяч;

29–30 вересня 1941 р. – м. Київ, близько 34 тисяч;

10–12 жовтня 1941 р. – м. Дніпропетровськ, близько 10 тисяч;

24–25 жовтня 1941 р. – м. Одеса, понад 20 тисяч;

5–6 листопада 1941 р. – м. Рівне, понад 17,5 тисяч;

11 грудня 1941 р. – м. Сімферополь, близько 10 тисяч;

14–15 грудня 1941 р. – м. Харків, близько 12 тисяч;

17 березня 1942 р. – м. Львів, перша депортація євреїв зі Львова та інших місць Східної Галичини до табору смерті Белжець, на теренах Польщі.

Ми бачимо, що крім загальнодержавних трагічних дат, пов'язаних з історією Голокосту, в усіх без винятку регіонах країни є свої локальні сумні події та дати, що допомагають зрозуміти загальний контекст трагедії, та місця пам'яті, навколо яких вартує проводити заходи зі вшанування пам'яті загиблих співгромадян-євреїв.

Український центр вивчення історії Голокосту за останній період накопичив певний досвід проведення освітніх заходів зі вшанування пам'яті жертв Голокосту, пов'язаних із місцями та датами трагедії*. Тож пропонуємо деякі *рекомендації* зі здійснення таких освітніх

* Докладніше про педагогічний досвід УЦВІГу див. в інформаційно-педагогічному бюлетені «Уроки Голокосту» (посилання у списку навчально-методичної літератури наприкінці посібника), а також на сайті Центру: www.holocaust.kiev.ua.

заходів у вашому регіоні, місті, населеному пункті, які стануть у пригоді у вашій педагогічній діяльності:

- На Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту 27 січня є нагода підготувати та провести разом з учнями конференцію чи «круглий стіл» на тему вшанування пам'яті, де можуть бути задіяні різні форми: перегляд та обговорення фільму з історії Голокосту (як приклад: документальний фільм С. Буковського «Назви своє ім'я»; зрозуміло, тут вибір необмежений), виступи учнів з уривками з художніх творів, присвячених цій темі; виступи вчителів та учнів з матеріалами як про загальну історію Голокосту, так і з використанням краєзнавчого матеріалу.
- Упродовж року є можливість за методичною допомогою Центру (консультації, матеріали, література) підготувати своїх учнів до участі в загальноукраїнському учнівському конкурсі «Історія та уроки Голокосту», що відбувається кожного року в травні у м. Києві. Підготовка та написання роботи тривають фактично весь навчальний рік.
- Підготувати разом із колегами раз на рік учнівську конференцію на базі власного навчального закладу. Виступи учнів можуть бути апробацією їхніх досліджень, що готуються на загальноукраїнський конкурс. Можна також звернути увагу учнів на підготовку робіт з локальної проблематики та дослідження персональних історій, долі окремих людей за доби Голокосту.
- Протягом року на базі школи є можливість готувати та презентувати виставку фотографій та творчих робіт учнів, що присвячені темі Голокосту.
- Підготувати учнів для участі в Малій академії наук.
- Підготувати та організувати на базі власного навчального закладу методичний семінар з історії Голокосту для колег, викладачів історії та суспільних дисциплін.

Пропонуємо такі **поради** щодо підготовки заходу з відзначення дня пам'яті чи відвідин місця масового убивства євреїв:

1. Бажано визначити конкретну тему заходу. Наприклад, йдеться про відзначення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту,

що запроваджений ООН 27 січня. Кожного року цього дня в Європі та світі акцентують спеціальну тему, що їй приділяють окрему увагу (доля жінок у Голокості, пам'ять про загиблих дітей, пам'ять про в'язнів гетто тощо).

2. Також радимо обирати конкретну тему перед відвідинами місця пам'яті. Це, насамперед, може бути історія, пов'язана із життям та загибеллю єврейської місцевої громади, якій присвячено пам'ятний знак.
3. Під час підготовки завжди звертайте увагу на персональні історії. Окремою темою заняття чи навіть заходу може бути історія конкретної людини чи сім'ї, що пережили Голокост.
4. Коли тему вже обрано, то наступним кроком має бути вивчення відповідної літератури та джерел; визначення саме тих джерел, що ви запропонуєте своїм учням для ознайомлення. Також варто використовувати красназавчий матеріал, відеосвідчення.
5. Під час підготовки заняття, заходу чи конкурсної роботи ви разом з учнями маєте обрати формат їхніх майбутніх робіт: презентація, творчий проект, дослідницька робота тощо.
6. Заохочуйте пошукову роботу учнів: збір матеріалу в красназавчих музеях, роботу в архіві, запис інтерв'ю з тими, хто пережили події нацистської окупації та Другої світової війни, були свідками Голокосту чи рятували євреїв.

Зрозуміло, що під час підготовки та проведення всіх цих заходів можна і треба звертатися за науковою та методичною допомогою до Українського центру вивчення історії Голокосту і всебічно використовувати ресурси Центру (насамперед сайт, часопис, бюлетень та ін.).

Освітні заходи зі вшанування пам'яті жертв Голокосту можуть сприяти не лише вивченню цієї важкої теми, а й розумінню цінності людського життя. Освіта про Другу світову війну поступово іде в бік людини... В цьому плані важливим видається досвід наших зарубіжних партнерів з викладання, збереження і вшанування пам'яті жертв Голокосту та геноцидів ХХ століття. Про постійний досвід співпраці з іноземними колегами можна довідатись з інформаційно-педагогічного бюлетеня Центру «Уроки Голокосту». Тут, на мій погляд, досить навести красномовний приклад сучасної Польщі, що вибудовує, наскільки це

можливо, об'єктивну модель історичної пам'яті в польському суспільстві. Сьогодні відкриті для дискусії такі гострі сюжети польської історії ХХ століття, як розстріл польських офіцерів сталінським НКВС у 1940 році в Катині, насильницькі та немилосердні депортації німців із Західної Польщі в 1945 році, які здійснювали поляки, знищення польських сіл на Волині в 1943 році українськими силами, погроми євреїв, які чинили поляки без участі нацистів в Єдвабне в 1941 році, та вже післявоєнний погром у Кьольці 1946 року, тривають дискусії щодо книг Януша Гросса («Сусіди» і «Страх»), що присвячені цим погромам⁵. Це приклад відповідальності за пам'ять про минуле.

Насамкінець, декілька думок про важливість вивчення теми Голокосту в сучасній Україні та вшанування пам'яті жертв цієї трагедії в нашому суспільстві й державі. Німецький історик Вільфрід Їльге пише про один дуже важливий факт, що брак інформації про український контекст Голокосту в сучасному українському суспільстві має парадоксальні результати: наслідком замовчування є вилучення не лише «темних сторін» із національного нарративу, а й численних прикладів того, як українці рятували євреїв. Таким чином, певна зосередженість української історіографії на моноетнічному образі історії призводить до того, що приховування або брак збалансованої інформації про українсько-єврейські взаємини під час німецької окупації не дає можливості перебороти стереотипи й забобони про «українців-антисемітів» чи «євреїв-комуністів»⁶.

В окремих роз'єднаних історіях криється роз'єднана пам'ять, що призведе до однозначності, агресивності й максимальної інтолерантності сьогодні й ще небезпечнішої нетерпимості в найближчому майбутньому. Можливий вихід – у визнанні історії, у примиренні, у відповідальному порівнянні, у відповідальності взагалі. Німецький історик Гвідо Кноп⁷ написав, що Голокост був у німецькій історії, був у його власній

⁵ *Вилсала А.* Карусель із сусідами // Критика. – 2008. – Квітень.

⁶ *Комаров Ю.* Формальні можливості: місце теми Голокосту в навчальних курсах МОН України // Інформаційно-педагогічний Бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту «Уроки Голокосту». – 2008. – № 2 (14); *Вільфрід Ї.* Змагання жертв // Критика. – 2006. – Травень.

⁷ *Кноп Г.* Холокост. – Харьков, 2006.

історії, а ми відповідальні за власну, свою історію. Але найважливіше, що ми не відповідальні за минуле, ми відповідальні за **пам'ять про минуле...** Сьогодні ця відповідальність потрібна й важлива для українського суспільства. Відомий ізраїльський історик Єгуда Бауер писав: «...ми мусимо пам'ятати Голокост заради того, щоб наші діти ніколи не ставали жертвами, катами чи байдужими спостерігачами...».

Багато народів та культур зустріли ХХ століття з тягарем відповідальності за пам'ять про минуле. Ми не маємо права допустити в майбутньому тотальних убивств людей за будь-яким критерієм. Геноцид ніколи не буває проти когось, він завжди проти всіх, – писав відомий російський філософ Михайло Гефтер. Минуле століття продемонструвало нам величезну кількість прикладів жакликих злочинів та трагедій, що зробили люди з людьми. Філософ написав головне: геноцид стає можливим, коли ми перестаємо співпереживати, в «іншому» бачимо лише «чужого», вже не бачимо людину...

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

Викладання історії Голокосту, як уже неодноразово зазначено (в тому числі й на цих сторінках), пов'язано з розповіддю про події та ситуації надзвичайно складні та неоднозначні. Це одна з тем, котру не варто і не потрібно викладати лише інформативно, перелічуючи дати, події, імена тощо, бо, зокрема в цьому випадку, знати – не означає чогось навчитися чи щось зрозуміти. За спостереженнями освітян та науковців, знання про Голокост самі по собі, навіть найдетальніші й найглибші, дуже часто НЕ ведуть до співчуття, до саморозвитку, до висновків для себе та інших у сьогоденньому житті і, звісно, до усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків чи контексту подій.

Зважаючи на це, історію Голокосту бажано викладати, акцентуючи увагу не лише на фактах, подіях, а передусім на тих епізодах чи ситуаціях, котрі б сприяли саморозвитку учня, його свідомості та світосприйняття.

Питання історії, названі в цьому розділі «проблемними», не мають однозначних, остаточних, «правильних» відповідей, однак стимулюють пошук можливих варіантів із залученням усіх знань, умінь та навичок учня. Чому друзі ставали ворогами, а вороги – друзями? Академіки та пастори – злочинцями, а злочинці – совістю нації? Чому більшість «сторонніх спостерігачів» мовчали, дозволивши знищити таку величезну масу людей, а дехто активно до цього долучився? Чому згубний вплив пропаганди, стереотипів та тисячолітнього антисемітизму не діяв на тих, хто рятував євреїв під час Голокосту?

Список подібних питань – проблемних, неоднозначних, дражливих – є безкінечно довгим. Саме роботі з такими питаннями присвячено цей розділ. Це, в першу чергу, питання самоусвідомлення та сприйняття інших, розуміння міжлюдських взаємин та факторів впливу на них. На нашу думку, це одна з ключових проблем для розгляду теми Голокосту та інших подібних явищ.

Друга ключова проблема – це проблема особистого вибору в ситуації екстремі та відповідальності за власний вибір. Для розгляду цього аспекту Вам варто скористатися методом розв'язання дилем, що унаочнює усю складність такого вибору, контекст ситуації, причини і наслідки рішень, взаємопов'язаність і наступність подій або ж їх випадковість.

Окремою перевагою цього підходу є активне залучення учнів до практичної діяльності під час розгляду суперечливих ситуацій, коли вони мають змогу відчувати на собі увесь тягар прийняття рішень; розуміють, що їхній власний досвід, думки та рішення мають велике значення не лише в ході заняття, а й у майбутньому житті.

Розгляд проблемних питань допомагає вчителеві уникнути створення простої чорно-білої картини світу, деперсоналізації убитих та злочинців. Урок з історії Голокосту – це не безкінечний перелік моторошних подій, котрі радше шокують, а не викликають розуміння і співчуття, це можливість на тлі трагедії цілого народу показати вагу справжніх людських чеснот, навчати і виховувати ЛЮДИНУ.

3.1. РОЗМОВА ПРО СПРИЙНЯТТЯ СЕБЕ ТА ІНШИХ

Нам часто доводилось чути, що людина – вінець природи, досконала істота, носій розвинутого інтелекту, високих моральних загальнолюдських цінностей. Це ідеальне сприйняття людини. Споконвічний досвід людства, натомість, показує, що людина у загальній масі – істота, насправді, дуже недосконала, суперечлива, а релігія визначає недосконалість людини простим словом – «грішна».

Кажуть, що жодна людина не знає сама себе до кінця. Отже, долаючи космічні простори, занурюючись у тайни всесвіту, людина часто вагається відповісти на запитання: «Хто я?», «Хто є люди навколо мене?», «Що означає бути людиною?» – запитання ідентичності.

Знайти відповіді на ці запитання дуже важливо, адже саме від них залежить, чи дійде людина небезпечним шляхом від ідентичності (сприйняття себе та інших) до дискримінації (дій, спрямованих на моральне і фізичне обмеження можливостей іншої людини за певними ознаками) через прикріплювання ярликів (спрощена ідентифікація інших), стереотипи (обмежені знання, стійкі спрощені уявлення),

упередження (антипатія, осторога на рівні емоцій), та, у найрадикальнішому варіанті, чи дійде вона до *морального і фізичного знищення інших людей*.

Цей шлях і нині відкритий для людини, яка не замислюється про свою ідентичність, а також мало знає і не хоче знати про інших людей навколо. Показовою в історії є доля єврейського народу. Антисемітизм (нетерпиме, негативне ставлення до євреїв), який має давнє історичне коріння, став однією з передумов Голокосту (намагання знищити цілий народ). Проблемним є питання про те, чому антисемітизм, який існував давно на побутовому рівні, був зведений у ранг державної політики. Чому, коли почалася Друга світова війна, дехто з людей, які століттями мирно жили поруч, заходилися пљондрувати й убивати сусідів-євреїв або байдуже спостерігали за тим, як це роблять інші?

План заняття, поданий нижче, є одним із варіантів пошуку відповідей на ці запитання.

План заняття: Сусіди

Мета: Показати на прикладі свідчень, як могли змінюватися стосунки між євреями та їхніми сусідами в різних історичних обставинах, розкрити можливі причини і наслідки таких змін. Розвивати аналітичні навички учнів.

Прийоми: робота в групах, читання та обговорення.

Час: 45 хв.

Хід заняття:

- ➔ Об'єднайте учнів у 4 групи.
- ➔ Запропонуйте їм прочитати уривки зі свідчень Леї Розенцвайг.
- ➔ Розподіліть завдання між групами:

1 група: *Знайдіть у текстах докази дружнього співжиття людей різних національностей у містечку. Дайте відповідь на запитання, чи вважали себе євреї чужинцями? Чи вважали їх чужинцями їхні сусіди? Прокоментуйте.*

2 група: *Знайдіть у текстах описи проявів дискримінації та нетерпимого ставлення до євреїв. У чому це проявлялося та які наслідки мало в різні часи, описані в свідченнях?*

3 група: *Як у різні часи змінювалось ставлення до євреїв інших мешканців містечка і чому? Яку роль у цьому відіграла офіційна політика влади, що змінювалася?*

4 група: *Як самі євреї реагували на зміни у ставленні до них з боку сусідів та офіційної влади?*

- ➔ Попросіть учнів записувати коротко результати роботи груп і підготувати їх презентації.
- ➔ Вислухайте презентації роботи груп перед класом.
- ➔ Запропонуйте учням відповісти на запитання, занотувавши ключові слова, і заслухайте результат (можна розподілити запитання за групами, це зекономить трохи часу):
 1. *Чому, на ваш погляд, люди, що мирно жили поруч, могли почати принижувати, грабувати і вбивати євреїв?*
 2. *Чому, на вашу думку, деякі люди цього не робили за жодних обставин?*
 3. *Які людські цінності при цьому нехтуються / стверджуються?*
 4. *Які вади / чесноти людської особистості проявляються?*
 5. *Яким чином можна, на вашу думку, запобігти згубному впливу пропаганди і лишатися собою? Що може сприяти порозумінню людей у різних обставинах?*

Документ 1. Свідчення Леї Розенцвайг*

(Джерело: колекція відеосвідчень Інституту Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії)

«Рава-Руська була повітовим містом, там було 17 тисяч мешканців, 60% з них – євреї, решта – поляки, українці й трохи швабів – тобто німців. Життя в місті було спокійним, сусідські взаємини з поляками й

* Докладніше про Лею Розенцвайг див. у розділі 1 цього посібника.

українцями були чудовими, – не було погромів або якихось таких речей. Зрозуміло, був якийсь прихований антисемітизм, але не можна сказати, що євреї якимось постраждали від цього в той період.

Єврейська спільнота жила окремо., але відносини з поляками були досить коректними. Наприклад, коли були вибори до мерії або загальне впорядкування в місті, коли все населення робить щось разом. Або, наприклад, свята. Якщо у християн було, наприклад, Різдво, мій дядько (він був пекарем) надсилав величезний пиріг старості, тобто меру, як подарунок на Різдво. А, наприклад, на Песах і на Рош га-Шана (єврейський Новий рік, святкують у вересні–жовтні за місячним календарем. – *О. П.-С.*) вони вітали нас. Ми були сусідами, жили поміж них. Був і єврейський квартал, в якому жили євреї, але загалом єврейське населення жило поміж неєврейського [...].

Ми мешкали переважно у польському кварталі, християнському. Там були також євреї. Але не так, як в єврейському кварталі, де жили більше євреї. Праворуч, ліворуч та навпроти нас жили християни. Тобто була німецька родина, були поляки, українці... У моєї матері була сестра, яка мешкала в єврейському кварталі. Це був центр міста, там було дуже багато євреїв... У цьому кварталі була синагога і бані й усі єврейські магазини. Це називалося єврейським кварталом. ...Там був польський костел й українська церква, але більшість населення була єврейська...

Наша родина була без фанатизму, але дуже релігійною і традиційною. Батько відвідував синагогу й молився також удома, дотримували шабат, свята, коли я була маленькою, він брав мене із собою до синагоги...»

Документ 2. Свідчення *Леї Розенцвайг*

*(Джерело: колекція відеосвідчень Інституту Фонду Шоа
університету Південної Каліфорнії)*

«Перед війною я вже була... школяркою. Спершу відвідувала – ще коли була маленькою – школу “Бейт-Яаков”, релігійну єврейську.

Потім – школу “Тарбут”. Там учили іврит. До того ж відвідувала державну польську школу з польською мовою викладання. ...До обіду

ми були в польській школі, а після обіду, на додаток до загального навчання, ходили до івритської школи...

Мої друзі були в першу чергу – єврейські дівчата зі школи. Дружба з польками була нечастим явищем, але в мене були й польські подружки й українські. Після школи відвідували одна одну...

У самій школі для дівчат імені Ожешкової був розподіл. Єврейські дівчата – з правого боку, християнські – з лівого... Але ми сприймали це як щось зрозуміле. Інколи, коли єврейська дівчина досягала добрих успіхів, то як похвалу вона могла сісти поміж польками, але, як правило, був розподіл. Перед уроками була молитва, але вона була загальною. Польки складали руки ось так, а єврейки ось так. Тобто це не був антисемітизм – так це було прийнято, ми не відчували чогось особливого. Там і там були пісеньки, в яких були насмішки над євреями, але не було такого антисемітизму, від якого б ми страждали. Життєвий устрій був звичайним».

Документ 3. Свідчення Леї Розенцвайг

(Джерело: колекція відеосвідчень Інституту Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії)

«Росіяни увійшли в Раву-Руську в 1939-му, німці відійшли, й місто залишилося під владою росіян. І тоді все змінилося... За ці 2 тижні німці вже дали нам відчуття, що ми вже не ті, що були. Вже був розподіл між єврейським населенням та іншими, почалися переслідування. Не дуже сильні, але ми вже зрозуміли, що таке німці.

Коли прийшли росіяни, єврейське населення дуже зраділо. У місті було багато робітників. Багато комуністів, соціалістів, і вони дуже зраділи, що прийшли росіяни. Прийняли їх весело і радісно. Тож і українці прийняли тоді росіян з радістю. Можливо, деякі й не дуже зраділи, але в них не було вибору... Але євреї дійсно зраділи. ...Бо ті, що були пролетаріями, зрозуміло, зраділи, що червоний спаситель нарешті прийшов. Бо вони були ще прибічниками комуністичної ідеології й гегемонії пролетаріату. Це одна причина. І також тому, що ми вже відчули, що таке німці. Краще було жити під радянською владою, ніж під німецькою.

І весь той час, що росіяни були в Раві-Руській, життя не тривало вже, як звичайно. Батькові заборонили працювати за фахом, бо вважали це професією капіталістів і буржуїв...

Раніше не всіх єврейських дітей приймали до польської школи. Але коли прийшли росіяни... молодь теж зраділа, бо нарешті могли ходити в школу без якихось обмежень...

Ми знали... що дуже багато євреїв втікають із заходу... Польщі, вони проходили через Раву-Руську. Там було дуже багато біженців, у самій Раві-Руській і в усьому регіоні. Біженці осідали в Раві-Руській. Росіяни радили їм, щоб вони отримали радянські паспорти й переїхали жити на 100 км всередину Радянського Союзу, а не залишалися біля кордону. Ті люди не погоджувалися, ...і однієї ночі НКВС схопило їх усіх, тобто була акція, і всіх відіслали до Сибіру... вглиб Росії...

Єврейська спільнота в цілому... відчула зміни. Передусім... росіяни не дозволяли євреям вільну торгівлю. Було багато торгівлі на чорному ринку... Моєму батькові просто поталанило, бо працівники, які працювали у нього, любили його й видали йому щось типу свідоцтва про лояльність, про те, що він був добрим господарем й не ображав працівників, і тому йому дозволили залишитися в місті. ...Хоча життя вже було не те, що раніше, але не було вже смертельного страху. Був страх, що відправлять нас до Сибіру, але не було страху смерті».

Документ 4. Свідчення Леї Розенцвайг

(Джерело: колекція відеосвідчень Інституту Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії)

«Коли спалахнула війна між Росією та Німеччиною... декілька днів – і німці вже були в нас... через декілька днів почали переслідування.

Передусім, все українське населення дуже раділо, почалася співпраця між українцями та німцями. В усіх сферах. Особливо в самому місті. Одразу з'явилась українська поліція й одразу... українці зайняли всі установи, й тоді з'явилися закони проти євреїв...

Ми знали тільки, що маємо боятися українців не менше, ніж німців. Бо саме українці знали імена всіх євреїв, їхні магазини й приводили німців туди, де... вони знали, що живуть євреї. Потім вийшов закон, що кожен єврей, що живе не в єврейському кварталі, має залишити польську частину... тож мали залишити наш дім. ...Ми були зайняті... своїми проблемами, не звертали уваги на інше населення, але інші мешканці, напевно, не так страждали від усіляких законів та дискримінації, як євреї...

Раптом збирали, хапали євреїв на вулицях, вдома, на роботі й увозили їх поїздами. І ми не знали, куди. А потім – десь через годину – поїзд повертався. Тож ми спитали машиністів поїзда: куди ви везете людей?

І нам розповіли, що поїзд йде до Бельзіца [Белжеця], там вони бачили тільки декілька бараків, і там був дуже дивний запах, нібито палять... паленого м'яса. У нас вже засвітилося червоне світло, ми почали довідуватися й зрозуміли, що в Бельзіці – табір знищення».

Документ 5. Свідчення Леї Розенцвайг

(Джерело: колекція відеосвідчень Інституту Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії)

«...Ми знали, що відбувається в Бельзіці – ми не мали ілюзій. В усій родині була лише надія... щоб хоч хтось залишився від родини. Хоча б один, щоб він зміг розповісти...

Випадково до міста приїхав якийсь чоловік, його прізвище було Войцеховські... Я не знаю, він казав, що він поляк. ...Він сказав, що може нам продати “KENNKARTE”, тобто німецьке посвідчення особи, але тільки бланк – вклеїти фотокартку й підписати ми маємо самі. Тобто не справжні документи, а підроблені. Тоді я розповіла про це мамі, і мама погодилась, батько також, звісно, погодився, бо це була можливість, що хоч хтось залишиться в живих.

...У той час, коли я працювала... з групою дівчат – ми вантажили будівельні матеріали – каміння, пісок, ґрунт – випадково сталося так: усі дівчата вже сіли в машину, щоб їхати за місто вантажити

пісок для будівництва. А я була остання й сіла в кабінку водія. Він... сказав мені, коли ми вже поверталися назад до місця роботи: “Як ви, здорові дівчата, можете йти на смерть отак просто, чому ви не зробите чогось?” – бо всі ж знали, що на нас чекає смерть... я сказала йому: “Це цікаво, як ти можеш казати таке, ти знаєш, що якщо втечемо – кожен викриє нас, чи то українець, чи навіть поляк. А без допомоги ззовні – як я можу втекти?” Тож він мені каже: “Знаєш що? Якщо наберешся хоробрості й вирішиш втекти – я допоможу тобі”. ...Я сказала йому: “Якщо буде потрібно вивести мене з гетто на твоїй машині до вокзалу, ти погодишся?” Він каже: “Так. Але якщо ти наважишся”.

Прошло кілька місяців... Той чоловік, в якого я купила “KENNKARTE”, він зобов’язався привезти мене в інше місто, де я зможу знайти роботу – так мені вдасться врятуватися.

...Я попрощалася з батьками. І дві мої двоюрідні сестри пішли зі мною до воріт гетто. В гетто було дуже тісно, було дуже багато людей. Я вже зняла жовту стрічку, йду з маленькою валізою – й вони всі знають, що я втікаю.

...Зажігалка чекав за воротами гетто. Здалеку вже побачили потяг, швидко зістрибнули з машини, я попрощалася із сестрами й вони благословили мене, сказали... “хай люди будуть добрими до тебе”. І Зажігалка сказав мені: “Будь хороброю аж до нахабства”. Це були останні слова, які я почула від них. Я побігла до потягу, Войцеховські стояв біля дверей, потяг простояв декілька секунд, бо це була невелика станція, я швидко піднялася й сіла в поїзд...

...Мене привели до майстра по роботі з хутром, поляка, в районі... Це було майже село, дуже бідний район, злидений. Але всі жили так і вже звикли. Була родина Лазарські...

...За документами мене звали Софія Яшинецька з міста Коніна, за професією садівник... я шукала неєврейську професію. Щоб навіть близько не було до єврейської.

...Осінь 1942. Поляки з усього регіону прийшли до міста, акція проти євреїв, закрили гетто, відправляють євреїв до табору. У ту ніч я була разом з тією родиною – вони теж страшенно боялися. Через вікна ми бачили тіні людей, і пані Лазарські сказала: “Ось біжать євреї;

ой-вей, якщо придуть шукати до нас”. Я зрозуміла: якщо дійсно придуть шукати – вони видадуть мене.

...Я вирішила – мені немає чого робити в Польщі, бо тут земля горить у мене під ногами. Я вирішила поїхати на роботу до Німеччини. ...Це була дійсно дуже дивна річ, що ніхто не звернув уваги на мене, ані СС, ані Гестапо, ані німецька поліція – я якось прослизнула між ними – і раптом я побачила себе біля бюро з працевлаштування...

...Ми сіли в потяг, що мав їхати в заміський табір у Ченстохові. У потязі їхало багато поляків, кожен розповідав свою історію, і там був один старий чоловік... А я, мені також ставили різні запитання, я розповідала свою історію, яку я вигадала, – і коли цей чоловік, старий поляк, сховався з потязу, він проходив повз мене, торкнувся плеча й сказав: “Бог з тобою, дівчино”...

3.2. ДИЛЕМИ У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

Як уже згадано вище, викладання історії Голокосту пов'язано з багатьма застереженнями. Досить важко уникнути, зокрема, подання занадто спрощеної картини подій, оскільки традиційно усіх дійових осіб поділяють на злочинців, жертв, спостерігачів і рятувальників, котрі статично і назавжди лишаються у своїх ролях, поганих, добрих чи жертвоних. Насправді, багато реальних ситуацій з історії Голокосту свідчать, що лише меншість людей лишалися однозначними і статичними у своїй поведінці протягом війни та перед лицем убивства. Офіцер СС міг убити сотні, однак урятувати кількох; сусіди допомагали, але за гроші; антисеміти до війни ставали рятувальниками перед лицем масового убивства євреїв; ув'язнені у гетто і таборах також поводитися дуже по-різному тощо.

Зважаючи на це, допоможе усвідомити складності людських взаємин під час Голокосту навчання за методом дилем. Саме шляхом постановки дилем можна унаочнити перед учнями проблеми моральної відповідальності, важкої ваги вибору у тих обставинах, співвідношення моральних та людських стосунків і цінностей в умовах тоталітарної держави, поведіння особи в ситуації екстремі, вимушеність чи нелогічність поведінки жертв та злочинців, нестійкість «клішованих» категорій тощо.

Беручись формулювати дилему на занятті, варто врахувати такий алгоритм роботи над дилемою:

1. Оберіть і опишіть контрверсійну (суперечливу, дражливу) ситуацію, сформулюйте дилему. Найкраще, якщо в ній висвітлюються реальні події або такі, що могли би відбутися за певних обставин.
2. Інформацію дозуйте, обговорюючи її на кожному етапі, і поступово ускладнюйте ситуацію. Кожного разу ставте перед учасниками запитання, які б сприяли розвитку ситуації.
3. Слідкуйте за тим, щоб під час обговорення цієї дилеми учасники, по можливості, представили й обговорили різні точки зору. Якщо учасники занадто одноставні у своїх висновках, заплануйте провокативні питання, щоб вивести їх із рівноваги.
4. Уникайте «перегинів», щоб не травмувати психіку учасників.
5. Переходьте до абстрактного обговорення, коли пристрасті занадто загострилися.
6. Проведення вправ, пов'язаних з моральною дилемою, є складним та відповідальним. Психологічне напруження, якого зазнають учасники, треба компенсувати після проведення тривалою рефлексією, обговоренням.
7. Той, хто береться за проведення такої вправи, має бути готовим у будь-який момент вивести учасників із гострої дискусії щодо їхніх рішень у площину обговорення мотивів та морально-етичних проблем загалом.

Далі наведемо кілька прикладів дилемного підходу до викладання історії Голокосту, кожен стосовно різних аспектів теми.

План заняття: Сторонні спостерігачі – узагальнена схема людських відносин в умовах протистояння, корисна для розгляду та аналізу будь-яких джерел та ситуацій.

Мета: сприяти усвідомленню учасниками того, як важливо мати громадянську позицію в певній ситуації та брати відповідальність за своє рішення.

Прийоми: дискусія, робота в групах.

Час: 45–60 хв.

Хід заняття:

- ➔ Розгляньте схему.
- ➔ Об'єднайтеся у малі групи по 4-5 осіб і наведіть приклади будь-якої ситуації насильства чи порушення чиїхось прав та поведінки людей. Обговорюйте приклади відповідно до схеми.
- ➔ Наведіть приклади, що відтворюють ситуацію зі шкільного життя чи повсякденного побуту підлітків.

Обговорюємо:

1. Чим можуть бути зумовлені дії сторонніх спостерігачів?
2. Як вони можуть пояснити свою поведінку?
3. До яких наслідків призводить така поведінка?
4. Чому люди стають на позицію протистояння злочину чи порушення прав?
5. Як активна позиція «протистояння» може вплинути на ситуацію?

Схема 1. Сторонні спостерігачі

(Джерело: Назустріч пам'яті: Навчально-методичний посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Автори-упорядники О. Войтенко, М. Тяглий. – К.: Оранта, 2007. – С. 126)

План заняття: Вибір та умови вибору в ситуації екстремі – робота з використанням хрестоматійної «Дилеми Хельги», котру можна адаптувати до реальних свідчень тих, хто пережив Голокост, та історій очевидців подій і, зокрема, розглянути за вищенаведеною схемою.

Мета: робота над дилемами у класі, унаочнення ситуації вибору людини в ситуації екстремі, виховання емпатії.

Прийоми: фронтальне опитування, робота в групах, дискусія, «шкала думок».

Час: 45–60 хв.

Хід заняття:

Вступ.

Екстрема – крайня ступінь прояву чого-небудь, крайність.

Тоталітарний режим створює для людини екстремальну ситуацію. За таких обставин однією з найважливіших стає позиція ЛЮДИНИ в умовах тоталітаризму. Саме від цього залежить, як виживе людина в таких умовах, як довго утримається такий режим і наскільки тяжкими будуть його наслідки.

Що відбувається з людиною в умовах тоталітарного режиму?

Як жити, щоб залишитися людиною?!

Це справді складні запитання.

Дуже часто людина опиняється перед складним вибором і несе відповідальність за цей вибір. Такі ситуації називають дилемами.

Дилема – 1. Логічне судження з двома виставленими протилежними положеннями, що суперечать одне одному і виключають можливість третього. 2. Необхідність вибору між двома (зазвичай небажаними або важко здійсненними) можливостями.

Розберемо для прикладу «Дилему Хельги», що стосується зобов'язань перед друзями і сім'єю, відповідальності перед законом і владою, а також віри в абсолютну цінність людського життя.

Що має зробити головний персонаж? Хоч би як він учинив, цьому завжди є якесь виправдання. Чи має право дівчинка-християнка, що живе в нацистській Німеччині, порушувати закон і наражати на небезпеку сім'ю, ховаючи свою подругу-єврейку від гестапо?

Дилема Хельги

«Хельга і Рашель вирости разом, попри те, що родина Хельги сповідувала християнство, а родина Рашель – іудейство. Вони були великими подругами. Довгі роки цій різниці в Німеччині не надавали великого значення, але після приходу до влади Гітлера ситуація змінилася. Гітлер наказав євреям носити нарукавні пов'язки із шестикіркою Давида. Він закликав своїх послідовників громити будинки євреїв і бити їх на вулиці. Зрештою їх почали заарештовувати і висилати з країни. Містом ширилися чутки, що багатьох євреїв убили в концтаборах. Переховування євреїв, за якими полювало гестапо, за законами фашистської Німеччини було серйозним злочином.

Одного разу вночі Хельга почула стукіт у двері. Відчинивши їх, вона побачила Рашель, закутану в темне пальто. Рашель поверталася з гостей. Підійшовши до свого будинку, вона побачила там гестапівців. Вони вже забрали її батьків і братів. Розуміючи, що і її заберуть, Рашель побігла до будинку друзів.

Що ж робити Хельзі? Якщо вона не впустила Рашель, гестапівці напевно її схоплять. Хельга знала, що більшість затриманих євреїв загинули, і вона не хотіла, щоб така сама доля спіткала її найкращу подругу. Сховавши її, Хельга порушила б закон, наразила б на небезпеку себе і свою сім'ю. У їхньому будинку була маленька кімната на третьому поверсі, де Рашель була б у безпеці...».

(Джерело: Історія для громадянина: Методичний посібник для вчителя історії. – Львів: Українські технології, 2003. – С. 127)

Етапи роботи:

Крок 1. Дилема

- ➔ Роздайте учням письмовий опис дилеми Хельги.
- ➔ Переконайтеся у тому, що вони розуміють терміни і можуть чітко викласти суть розказаного в цій дилемі.

Питання:

1. Чи повинна Хельга сховати Рашель?
 2. Уявіть себе у ролі Хельги, саме до вас у двері постукала ваша подруга чи друг. Чи надасте допомогу **ви**? («надягніть на себе роль»).
 3. Запропонуйте учням зайняти позиції на шкалі думок: «100» – безумовно допоможу; «0» – нізащо цього не зроблю.
- ➔ Вислухайте пояснення учнів за бажанням і запитайте:
 1. Чому ви вибрали саме такі позиції на шкалі думок?
 2. Чим зумовлено ваш вибір?

(Як правило, на початку роботи над дилемою більшість або й усі учні опиняються на позиціях допомоги – 100. Учні звикли вирішувати відповідно до того, як буде **правильно**, не всі в змозі перенести проблему на себе, увійти в запропоновану роль і ситуацію. Тому вчителю потрібно «спровокувати» їх до зміни позиції).

Крок 2. Альтернативні дилеми

Якщо весь клас вважає, що Хельга **повинна** сховати Рашель, то запропонуйте учням одну з наведених нижче дилем:

1. Припустіть, що Хельга зустрічалася з Рашель лише у школі і погано її знала. Як вона мала вчинити у такому разі?
2. Уявіть, що батьки Хельги чули розмову дівчат і заборонили впускати Рашель до будинку. Як мала діяти Хельга?
3. На стінах будинків вивішені попередження не пускати євреїв у дім під загрозою смерті.
4. Ти німкеня, представниця вищої раси. Що у тебе спільного з єврейкою?

5. *Сусіди у будинку навпроти не спали і бачили, як ти впустила в дім єврейку. Їхній обов'язок – доповісти про це.*
6. *Гестапівці, дізнавшись про втечу Рашель, шукатимуть і знайдуть її у тебе...*
7. *Гестапівці, які переслідують Рашель, уже прийшли на вашу вулицю. Вони бачили, чії двері відчинилися перед єврейкою...*

Якщо весь клас вважає, що Хельга **не повинна** сховати Рашель, розгляньте такі дилеми:

1. *Припустіть, що дехто з друзів Хельги вже переховує євреїв від гестапо. Як вона повинна вчинити тоді?*
2. *Хельга побачила, що наближаються гестапівці, і зрозуміла: якщо вона не впустиє Рашель, вони негайно уб'ють подружку. Як вона мала діяти у такому разі?*
3. *Що станеться з Рашель, якщо її не впустять у дім?*
4. *Ти християнка. Як ти житимеш, знаючи, що твоя подруга загинула через тебе?*
5. *Постав себе на місце Рашель, що ти відчуватимеш, якщо найкраща подруга не відчинить тобі дверей?*

➔ Вислухавши думки учнів, проведіть дискусію. Запитайте кількох учасників за бажанням:

1. *Чому ви вибрали саме таку позицію?*
2. *Якщо ваша позиція змінилася, то як і чому?*
3. *Чії аргументи були найбільш переконливими і чому?*
4. *Чи хоче це хто-небудь змінити позицію, як і чому?*

Крок 3. Допоміжні запитання

1. *Що чекає на дівчинку, якщо подруга їй не допоможе?*
2. *Що чекає на дівчинку, яка сховала свою подружку?*
3. *Чим можна пояснити вчинок Хельги?*
4. *Чому вона сховала (не сховала) подружку?*
5. *Чим могла ризикувати Хельга?*
6. *Як ви оцінюєте дії Хельги?*

➔ **Запропонуйте учням «зняти з себе ролі» і сісти за парти.**

Крок 4. Обговорення

- *Що відбувається з людьми, які потрапили у такі суперечливі ситуації? (Вони змушені робити вибір.)*
- *Хто несе відповідальність за вибір? (Сама людина, а часто і її близькі.)*
- *Чим керується людина, роблячи вибір? (Цінностями, інтересами, обставинами, совістю.)*
- *Чи легко робити вибір?*
- *Чи можна засуджувати людину за зроблений вибір?*
- *Як правильно поводитися у суперечливій ситуації? Чи є правильний вибір? (Треба залишитися людиною.)*
- *Що є основою дружніх стосунків?*
- *Чи має право людина ризикувати рідними заради своїх друзів?*
- *Чи має право людина ризикувати собою заради ближнього?*
- *З погляду Рашель, як мала діяти Хельга?*
- *З погляду батьків Хельги, як вона мала вчинити?*

➔ **Наприкінці заняття підбивають підсумки.**

- *Про що ви дізналися і чого навчилися сьогодні на уроці?*
- *Що ви робили? Що було для вас легко, а що складно і чому?*
- *Що ви відчували? Прокоментуйте.*
- *Чи вважаєте ви ці знання і почуття важливими і чому?*
- *Як це може знадобитися вам у житті?*

Отже, ми навели кілька прикладів роботи над матеріалом з використанням методу дилем. Насамкінець, зауважимо, що питання для опрацювання як дилеми можна знайти у будь-якому суспільствознавчому курсі. Ось деякі приклади використання методу моральної дилеми на уроках суспільних дисциплін:

Історія України 11 клас – «Українське населення на окупованій території під час Другої світової війни – питання вибору: опір чи колаборація»;

«Дилема учасників національно-визвольних змагань: жертва репресій чи учасник руху опору».

Спецкурс «Виховуємо людину і громадянина» – дилема «Добрі сусіди», в якій ідеться про взаємодопомогу сусідів в окупованій Одесі 1942 р.; дилема «Студенти», про відносини між людьми з нетрадиційною орієнтацією (див.: Виховуємо людину і громадянина: Навчально-методичний посібник / Упорядники С. Буров, О. Войтенко, І. Костюк. – Дрогобич: Відродження, 2006).

Спецкурс «Назустріч пам'яті» до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» – «дилеми Праведників народів Світу» (люди, які рятували євреїв); «дилема митрополита Шептицького» (див.: Назустріч пам'яті: Навчально-методичний посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Автори-упорядники О. Войтенко, М. Тяглий. – К.: Оранта, 2007).

Кожного разу обговорення дилеми завершується акцентуванням уваги учасників на проблемі *вибору та відповідальності за вибір*. З тим, задля кращого усвідомлення учнями умов життя в тоталітарному суспільстві, важкості вибору та специфіки функціонування суспільних інститутів, інколи варто приділити окремий час для розгляду цих питань. Поданий далі план є прикладом такого заняття.

План заняття: Тоталітаризм та людина в умовах системи

Мета: поглибити знання учнів про тоталітаризм та його ознаки, складність особистісного вибору в умовах тоталітарної системи, підготувати учнів до подальшого розгляду суміжних тем і ситуацій, котрі відбуваються в тоталітарних умовах, допомогти усвідомити реальі та вимоги тих часів.

Прийоми: робота з текстом, обговорення, фронтальне опитування, робота в групах.

Час: 45 хв.

Хід заняття:

Крок 1. Визначення терміна.

Тоталітаризм (від лат. *totalis* – весь, цілий, повний) – це політичний режим, який прагне повного тоталітарного

контролю держави над усіма аспектами життя суспільства. Це форма відносин суспільства і влади, за якої політична влада бере під повний (тотальний) контроль суспільство, утворюючи з ним єдине ціле, повністю контролюючи всі аспекти життя людини. Прояви опозиції у будь-якій формі придушуються і припиняються державою. Якщо така влада на практиці виходить не від народу, то все одно створюється ілюзія, що народ схвалює дії влади. Приклади тоталітарних режимів: фашистський режим Муссоліні в Італії, Гітлера у Німеччині, Сталіна у СРСР.

Крок 2. Робота над списком ознак тоталітаризму та знаходження конкретних прикладів прояву цих ознак.

Ознайомлення з рисами тоталітарного режиму готує до сприйняття суперечливих, дражливих питань в історії, допомагає довести, що тоталітарний режим справді існував.

Завдання:

- Прочитайте параграф шкільного підручника з історії України чи всесвітньої історії, що стосується встановлення тоталітарного режиму в СРСР, фашистській Німеччині, Італії, Другої світової війни, окупаційного режиму тощо.
- Читаючи текст, робіть позначки олівцем на полях або записи в зошиті, якщо знайдете у подіях і явищах у цій державі прояв перелічених нижче ознак тоталітарного режиму.
- Перегляньте результати своєї роботи і зробіть висновки про міру прояву тоталітаризму у тій чи тій державі.
- Зверніть особливу увагу на становище людини в такій державі.
- Перед яким вибором опиняється кожна людина в тоталітарній державі?
- Чи легкий це вибір: стати «гвинтиком» у тоталітарній системі або чинити опір руйнуванню людських цінностей? Які наслідки матиме такий вибір? Для самої людини? Для людей навколо?

Таку саму роботу можна організувати на місцевому краєзнавчому матеріалі, що стосується означених вище періодів в історії.

Джерело. Ознаки тоталітаризму:

1. Наявність однієї всеохопної ідеології, на якій будується політична система суспільства.
2. Наявність однієї партії, як правило, керованої диктатором. Встановлення однопартійної системи, знищення політичних опонентів. Культ вождя.
3. Зрощування партійного і державного апаратів влади. (Лідери партії стають лідерами держави; проникнення держави практично в усі сфери життя суспільства).
4. Одержавлення і повний контроль над економікою, централізоване планування економіки.
5. Мілітаризація економіки (спрямування економіки на виконання воєнних замовлень; встановлення в управлінні економікою воєнізованих відносин та системи керування; «фюрерство», «вождизм» різного рівня; робітники – бійці, які підпорядковуються наказам).
6. Всеосяжний контроль правлячої партії над збройними силами, пропаганда політики експансіонізму.
7. Масові репресії, залякування, терор з боку силових структур і знищення незгідних з режимом (створення концтаборів, широка свобода дій і повноважень каральних органів, система стеження і доносів).
8. Використання примусової праці в'язнів.
9. Створення системи масових громадсько-політичних організацій, які охоплюють усі верстви та всі вікові категорії населення (дитячі й молодіжні, жіночі, робітничі організації тощо).
10. Ігнорування прав людини, знищення індивідуальних громадянських прав і свобод (людина – «гвинтик» суспільної системи).
11. Адміністративний контроль за здійсненням правосуддя.
12. Відсутність плюралізму в ЗМІ. Жорстка ідеологічна цензура усіх легальних каналів надходження інформації. Кримінальне покарання за поширення незалежної інформації.
13. Ідеологічна обробка населення – пропаганда та агітація через засоби інформації, освіту, мистецтво, спорт тощо. Маніпуляція масовою свідомістю населення.
14. Заперечення традицій і моралі. Повне підпорядкування вибору засобів поставленим цілям – «побудові нового суспільства».

РОЗДІЛ 4

ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ ТА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ

Уже згадано, що викладання історії Голокосту є комплексним предметом з погляду історії та суміжних дисциплін, а також чинником формування особистісних рис, ціннісних орієнтирів, активної громадянської позиції та емпатійних установок для учнів. Окремим аспектом викладання історії Голокосту є використання цієї теми не лише як історичної, а й як прикладу чи інструмента для розмови про загальнолюдські цінності, про виховання толерантності та протидію ксенофобії, про формування сучасної концепції прав людини та про порушення і захист прав людини.

Образу потрібно наголосити, що розмовляти на теми толерантності, захисту прав людини чи боротьби з ксенофобією та дискримінацією можна не лише через історію Голокосту і не винятково через історію Голокосту. Втім, саме сюжети з геноциду євреїв під час Другої світової війни надають для таких розмов численні приклади і матеріали, а тому цей підхід є виправданим і продуктивним, що доведено досвідом багатьох українських та іноземних вчителів і НУО, що спеціалізуються на темах протидії ксенофобії, захисту прав людини, викладанні Голокосту, вихованні толерантності та інших відповідних дисциплінах.

Треба пам'ятати також, що жодна розмова про історію Голокосту (на уроці в класі чи в рамках позакласних заходів) не може цілком залишатися «історією в собі і для себе», а має загальноціннісний вимір. Залежно від мети уроку, наявного часу, рівня підготовки учнів, є можливість докладніше зосереджувати увагу на різних важливих аспектах: історичних, універсальних, суспільних тощо.

Результатом розмови у будь-якому випадку має стати не лише сума фактів чи дат, а ціннісні, культурні компетенції учнів, висновки, корисні для формування їхнього світогляду, критичного мислення та ствердження активної громадянської позиції, самоусвідомлення та сприйняття різноманітності світу та поваги до нього, відчуття зв'язку історії та сучасності.

У цьому розділі мова піде про можливості викладання історії Голокосту з основним акцентом не на історичних подіях, а на розмові про толерантність, права людини та протидію ксенофобії.

4.1. ГОЛОКОСТ І ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Декларація принципів толерантності, затверджена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року, визначає толерантність як «...повагу, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості». Автори Декларації також зазначають, що толерантність є активною позицією, яка формується на основі визнання основних свобод людини, та навіть обов'язком сприяти утвердженню демократії шляхом відмови від шаблонного мислення, поширенню знань, відкритості, спілкування та свободи думки, совісті і переконань. При цьому важливе уточнення зроблено в пункті 4 першої статті: «Прояви толерантності... не означають терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або прийняття чужих переконань. Це означає, що кожен може дотримуватись своїх переконань і визнає таке саме право за іншими. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншою».

Враховуючи це визначення та беручи до уваги ситуацію, котра склалася напередодні та під час (а подекуди й після) подій Голокосту, зрозуміло, що приклади того часу можуть стати істотним поштовхом для усвідомлення учнями важливості толерантного світогляду та надати їм емоційний поштовх для становлення власного погляду з цього питання.

Джерелами такої розмови може стати аналіз німецької та регіональної антиєврейської пропаганди, використання стереотипів та упереджень, небажання критично ставитися до цього потоку заідеологізованої інформації з боку більшості громадян та, натомість, індивідуальний (чи груповий) спротив окремих осіб будь-яким спробам зламати їхній гуманістичний світогляд та втягнути їх до співучасті у вбивстві. Вчителеві стануть у пригоді уривки щоденників та свідчення очевидців тих подій, спогади Праведників народів світу та врятованих євреїв, біографічні довідки про персоналії людей, які доводять, що толерантність не є хвилиним поривом і не стосується однієї особи чи групи осіб (євреїв,

ромів, військовополонених, темношкірих чи гомосексуалів), а є усвідомленим вибором, якого варто дотримуватися в своїх діях повсякчас. Не з любові чи прихильності до іншого, а тому, що інший є людиною і має право відрізнятись від тебе.

Як приклад такої розмови пропонуємо такий план заняття.

План заняття: Що таке толерантність?

Мета: розкрити поняття «толерантність», показати різні аспекти цього поняття, на прикладах з історії Голокосту проілюструвати небезпеки нетерпимого виховання та способи протидії такому вихованню і суспільному тиску; надати інформацію про становище євреїв у Німеччині у 1930-ті роки; показати зв'язок між історією Голокосту та міжнародними документами щодо захисту прав людини; стимулювати критичне мислення, аналітичні навички.

Прийоми: фронтальна бесіда, робота в групах, мозковий штурм, аналіз джерел, самостійна робота.

Час: 2 x 45 хв.

Хід заняття:

Крок 1. Повідомте учасникам тему заняття. Методом «мозкового штурму» визначте, з чим вони пов'язують слово «толерантність». Запишіть результати на дошку чи фліпчарт. Лишіть до кінця заняття.

Крок 2. Роздайте учасникам в групи текст першої статті Декларації принципів толерантності, попросіть прочитати та підкреслити ключові слова. Разом з учнями визначте основні аспекти поняття «толерантність», базуючись на першоджерелі. Наголосіть, що усвідомлення та сприйняття толерантності є багато в чому справою особистою для кожної людини, це залежить від її виховання, життєвого досвіду тощо, але є міжнародний документ, котрий намагається дати найоб'єктивніше визначення.

Крок 3. Повідомте учасникам, що абсолютну більшість міжнародних документів, спрямованих на захист особи, індивідуальної людини, прийнято починаючи з Другої світової війни. Запитайте, з чим, на їхню думку, це може бути пов'язане. Заслухавши відповіді, підсумуйте/розкажіть, що усвідомлення беззахисності окремої людини чи групи осіб перед державою прийшло саме в процесі усвідомлення людством злочинів часів Другої світової війни та Голокосту, їхньої абсолютності й неможливості протидіяти цим злочинам на легальному рівні.

Крок 4. Запитайте, які ж злочини маються на увазі. Зверніть увагу, що до безпосередніх убивств потрібно було підготувати суспільство, яке б їм сприяло або просто ігнорувало. Яким чином це було можливо?

Покажіть учасникам фото фігурок. Бажано, на великому екрані, або роздайте в групи. Попросіть уважно подивитися на фото і дати відповіді на такі запитання:

1. *Що зображено на цьому фото?*
2. *Чому, на вашу думку, фігурки так дивно вдягнені?*
3. *Що, на вашу думку, мали символізувати їхні капелюшки?*
4. *Звідки могли бути взяті ці фігурки? (Після версій учнів повідомте, що це фішки з настільної гри 30-х років у Німеччині під назвою «Вижени єврея», яка розповсюджувалася і рекламувалася як краща розвага для дітей і дорослих. Щоб виграти, треба було вигнати шістьох євреїв з ігрового поля.)*
5. *Для чого, на вашу думку, було вигадано таку гру? Яке ставлення до євреїв вона могла виховувати у дітей і дорослих? (Під час обговорення наголошуйте, що гра відбиває стереотипи та упередження, є образливою, людей замінено на безликі фігурки, вигнання із суспільства є просто грою.)*
6. *Якби ви були євреєм, то як почувалися, побачивши, що ваші друзі чи однолітки грають у цю гру?*

Поверніться до ключових аспектів визначення толерантності з «Декларації», спитайте, які з аспектів порушує ця гра.

Після обговорення запитайте в учнів, які наслідки могла мати така гра. Адже це, зрештою, лише гра для дітей. Після обговорення покажіть учням наступне фото – знак на в'їзді до міста із написом

«Євреї – непрохані гості». Такі знаки з'явилися в 30-ті роки у багатьох містах та містечках, громадських закладах Німеччини тощо. Спитайте, як це фото пов'язано з попереднім. Зрештою, наголосіть, що гра «Вижени єврея» відбувалася насправді і з живими людьми по всій Німеччині та, згодом, в інших країнах. І більшість мешканців з цим мирились або підтримували.

Крок 5. Акцентуйте, що «більшість мешканців, які з цим мирились або підтримували», не означає «всі». Дайте домашнє завдання знайти інформацію і підготувати коротке повідомлення про одну особу, яка діяла проти нацистської політики вилучення євреїв із суспільства та їх убивства.

Крок 6. Заслухайте та обговоріть повідомлення учасників. У процесі повертайтеся до змісту поняття «толерантність» та результатів «мозкового штурму» на початку заняття.

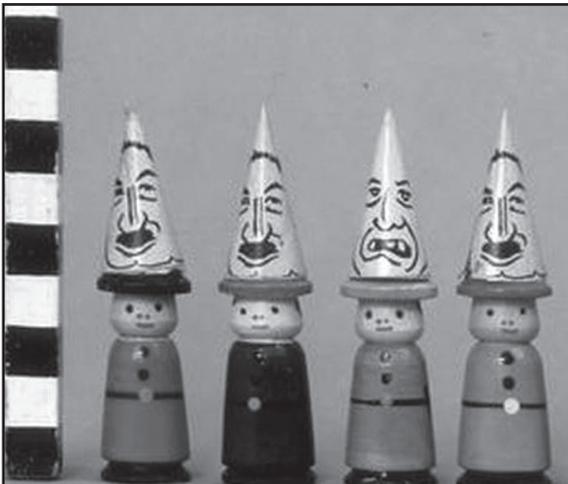
Крок 7. Роздайте учасникам вислови визначних людей про толерантність. Можливо, вони знають ще деякі. Запитайте, який підійде як епіграф до заняття, а який буде кращим висновком і чому.

Крок 8. Поверніться до результатів «мозкового штурму» на початку заняття. Запитайте, чи учні хотіли б щось змінити або додати. Підбийте підсумки. Чому варто намагатися бути толерантним? Яких зусиль це потребує?

Джерело 1. Декларація принципів толерантності. Стаття 1

1. Толерантність означає повагу, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це єдність у різноманітті. Це не лише моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність – це те, що уможливило досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру.

2. Толерантність – це не поступка, поблажливість чи потурання. Толерантність – це передусім активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини. Толерантність у жодному разі не може бути виправданням посягання на ці основні цінності. Толерантність повинні виявляти кожна людина, групи людей та держави.
3. Толерантність – це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії та правопорядку. Толерантність – це поняття, що означає відмову від догматизму й абсолютизму, утвердження норм, закріплених у міжнародно-правових актах у сфері прав людини.
4. Прояви толерантності, співзвучні повазі до прав людини, не означають терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або прийняття чужих переконань. Це означає, що кожен може дотримуватись своїх переконань і визнає таке саме право за іншими. Це означає визнання того, що люди з природи своєї відрізняються зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і мають право жити в мирі та зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншою.

Джерело 2.

Фото фігурок

(Джерело: http://yadvashem.org.il/yv/en/education/lesson_plans/images/antisemitism_january27_7b.jpg)

Джерело 3. Знак при в'їзді до міста

(Джерело: http://yad-vashem.org.il/yv/en/education/lesson_plans/images/antisemitism_january27_2b.jpg)

Джерело 4. Вислови про толерантність

Ображаючи іншого, ти не турбуєшся про самого себе *(Леонардо да Вінчі)*.

Легше вирішує і засуджує той, хто мало замислюється *(Джордано Бруно)*.

Нехай усе незвичне та несхоже не видається тобі пустим та недоречним, а викликає інтерес, як усе нове та незвідане. Нехай твої думки не уявляються тобі винятково правильними, що не допускають інших думок. Нехай не буде в тебе відчуття власної непересічності, а буде розуміння того, що кожна людина унікальна і по-своєму цікава *(Антуан де Сент-Екзюпері)*.

Будьте уважні до своїх думок, вони початок вчинків *(Лао-Цзи)*.

Справедливість запанує тоді, коли кожен сприйматиме чужу образу як свою *(Солон)*.

Руки, які допомагають, святіші від вуст, що моляться *(Роберт Інгерсолл)*.

Не з почуття доброти у ставленні до інших я миролюбний, терплячий та привітний – я такий тому, що такою поведінкою забезпечую собі найглибше самоствердження *(Альберт Швейцер)*.

Нетерпимі часто платять дорого за те, що терплячим дістається безкоштовно *(французьке прислів'я)*.

Любов людини до людини – це повноводе і прозоре джерело, води якого очищують усе, чого торкаються *(індонезійське прислів'я)*.

Колись хтось спитав Конфуція: «Чи правильно відповідати на зло добром?», він відповів: «Як можна відповідати добром? На зло відповідають справедливістю. На добро відповідають добром» *(Лунь Юй)*.

4.2. ГОЛОКОСТ І ПРАВА ЛЮДИНИ

Напевне, жодні дві теми не пов'язані так тісно з огляду на універсальні цінності та спільність очікуваного від освіти результату, як історія Голокосту й освіта у сфері прав людини. Під результатом, безумовно, мають на увазі не суму отриманих фактів, а ціннісні компетенції та світоглядні настанови для учнів, їх саморозвиток та формування активної позиції і розвиток критичного мислення.

У 1945 р. після жахів Другої світової війни було створено ООН, згодом, 10 грудня 1948 р., зважаючи на пережиті події, ухвалено Загальну декларацію прав людини, яка поставила за мету сформулювати основні стандарти прав і свобод людини та закріпити законодавчо їх

захист та контроль над їхнім дотриманням на міжнародному рівні. Адже події Другої світової війни і, в першу чергу, Голокосту засвідчили повну беззахисність людини перед державою, незважаючи на весь попередній розвиток концепції прав людини в різних країнах. Нацистський Райх порівняно легко пройшов шлях від незначного обмеження основних свобод і прав певних груп осіб «зادля загального блага» до фізичного винищення цих осіб, називаючи це внутрішньою політикою і суверенною справою держави, в яку ніхто не мав права втручатися. Результат такого невтручання відомий.

Саме тому після подій Голокосту і Другої світової війни було вирішено знайти спосіб «виміряти» ці права і свободи та забезпечити захист особи від держави, недопущення подібного зловживання владою та обмеження влади більшості у державі на користь захисту кожної особи.

Ведучи мову про права людини на прикладі подій з історії Голокосту, варто задуматися над цілою низкою запитань. Як пов'язане становлення сучасної концепції прав людини з уроками Другої світової війни та Голокосту? Яким чином на правничому та гуманітарному рівні було зроблено висновки з цих подій? Які саме висновки? Як, використовуючи приклади й документи з історії Другої світової війни та Голокосту, можна розкрити теми поваги до прав людини і становлення громадянського суспільства? Яким чином, змістовно й методично, об'єднати вивчення згаданих тем у межах шкільної освіти та поза-шкільної діяльності? Які ключові події та змістовні місточки виділити? Як прилаштувати матеріал до вікових та психологічних особливостей учнів, залучити їх до процесу навчання?

Основоположними, мабуть, поняттями, навколо котрих доцільно проводити таку розмову, є поняття людської гідності, законності, громадянської активності та відповідальності.

Людська гідність є засадничим поняттям в обох темах. Це і першоджерело прав людини, і те, що всіляко намагалися заперечити нацисти та їхні спільники, реалізуючи свою програму «остаточного вирішення». На прикладі художніх текстів та спогадів про пережите, історичних документів, свідчень очевидців, щоденників і через виховання емпатії варто разом з учнями досліджувати концепт людської гідності, насадженої систему її заперечення та шляхи протистояння цьому. Виводити

неозначуване поняття зі співчуття і співпереживання жертвам терору; усвідомлення унікальності людської особистості та наявності її гідності та прав вже від самого факту народження людиною; неможливість, попри усі спроби, відібрати людську гідність, а отже, заперечити людське буття і права особистості.

Розкриваючи поняття законності та справедливості, варто мати на увазі, що нацистський режим та його спільники створили таку систему, коли абсолютно законно (і навіть необхідно за законом), за малими винятками, було дискримінувати, принижувати, грабувати і вбивати людину, а її захищати – протизаконно і небезпечно для життя. У роки Другої світової війни бути законослухняним означало ставати злочинцем чи співучасником у злочині, а щоб лишитися людиною, треба було мати сміливість порушувати закон і бути злочинцем в очах тієї влади з усіма відповідними наслідками. Верховенство закону, на противагу верховенству права, призвело до цілком законодавчо впорядкованого знищення людей за етнічною ознакою під час Голокосту. Цей факт став поштовхом до перегляду усієї концепції законності міжнародними правозахисними інституціями і стимулом до усвідомлення того, що закон не завжди є справедливим, а, відповідно, його бездумне виконання не є обов'язком громадянина або й агента держави (чиновника, поліцейського, військового тощо), і навіть навпаки – протиправний закон не має бути законом. Ці проблеми можна розглянути, наприклад, на основі аналізу текстів Нюрнберзьких законів та сучасних каталогів прав людини, розпоряджень цивільної окупаційної влади на «підкорених» територіях тощо.

З попередніми двома поняттями, безумовно, тісно пов'язане поняття громадянської активності, непокори та відповідальності. Розкриття ролі громадянських інституцій та громадянської непокори як засобів захисту прав людини є необхідним. Дії на захист власної гідності та гідності іншого на момент Другої світової війни були лише особистим вибором кожної окремої людини чи організації, за який можна було отримати неспіврозмірне покарання – втратити свободу чи життя; або можна було миритися з власною совістю, не бажаючи бачити і чути, що відбувається навколо, чи мирно виконувати злочинні антилюдські накази тієї влади. Сьогодні ж можливості до непокори і власного захисту стали юридично закріпленими. Це, звісно, не знімає проблеми особис-

того вибору чи відповідальності за власні дії, але створює поле, котре регламентує цю діяльність і обмежує свавілля влади законодавчо.

Як приклад такої розмови, пропонуємо план вправи-аналізу джерел. Її підготовлено та апробовано в рамках проекту Українського центру вивчення історії Голокосту та Всеукраїнської програми «Розуміємо права людини» під назвою «Історія Голокосту і права людини» за підтримки програми Матра.

План заняття: Необмежений суверенітет

Мета: показати необмежений рівень втручання держави в життя і різні сфери діяльності громадян, її абсолютну владу, і як наслідок, абсолютну небезпеку для усіх, незалежно від рівня лояльності; повідомити про систему державної пропаганди і насильства часів Третього райху; ввести поняття обмеженого суверенітету держави, прав людини, захисту прав людини.

Згідно з блоками відображається абсолютне втручання держави у дошкільне сімейне виховання, шкільну освіту, нав'язування і підміна цінностей на різному рівні і наслідки цього: рішення на державному рівні про винищення груп осіб у державних і світових межах, відміна підсудності та системи правосуддя як такої і підпорядкування її «політичним намірам керівництва».

Результатом може стати також подальше обговорення можливостей обмеження суверенітету держави, опору її механізму, дій щодо захисту прав людини тощо...

Обґрунтування: До кінця Другої світової війни внутрішній суверенітет держави був головним пріоритетом і не підлягав сумніву. Все, що було «справою держави», не підлягало контролю і втручанням зовні, навіть у разі явно злочинних дій. З формуванням сучасної концепції прав людини суверенітет держави було визнано обмеженим правами людини. Тобто стало можливим створювати механізми, котрі б запобігали злочинним діям влади, навіть обраної більшістю, всередині країни, надавали можливість втручатися в дії такої влади на будь-якому етапі і захищали індивідуальні права та свободи людини.

Прийоми: фронтальна бесіда, робота в малих групах, аналіз документів.

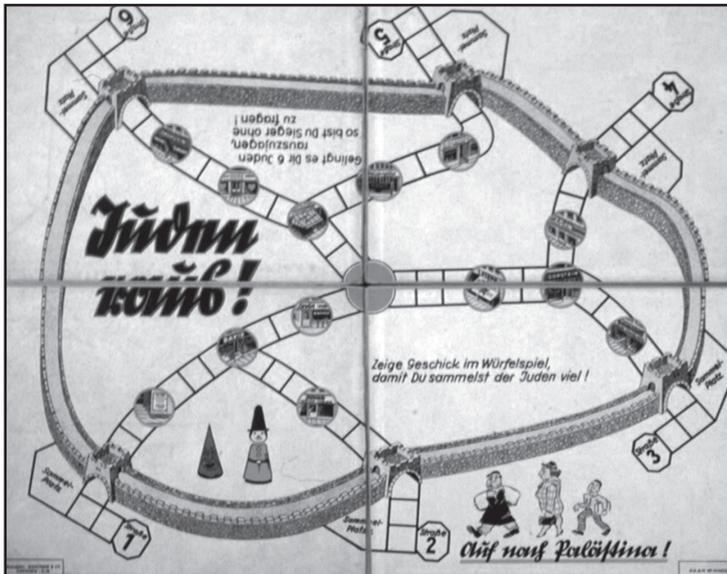
Час роботи: 60 хв.

Хід заняття:

Після вступного слова вчителя учасники об'єднуються у п'ять груп. Кожна з груп отримує свій документ (документи) та питання для опрацювання. Протягом п'ятнадцяти хвилин учасники опрацьовують документи самостійно. Далі відбувається поступове обговорення блоків (від першого до п'ятого) та відповідей на запитання. Після обговорення є блок загальних запитань (наприкінці вправи) для підбиття підсумків роботи.

Блок 1.

Гра «Вижени євреїв», уривки з книжки «Отруйний гриб»

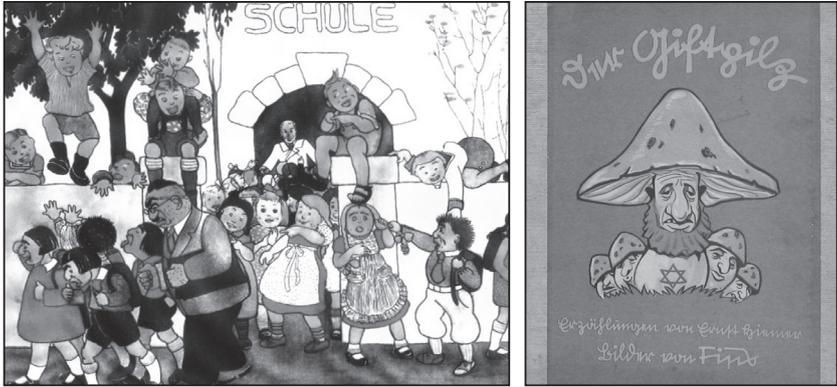

Гра «Вижени євреїв» розповсюджували в 30-ті роки в Німеччині як «надзвичайну забаву» для дітей та дорослих. На фігурки-фішки вдягнуто капелюхи, які євреїв змушували носити у середні віки; на

РОЗДІЛ 4. ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ ТА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ

капелюхах видно антиєврейські карикатури. Один із написів на ігровому полі каже: «Якщо ви змогли прогнати шістьох євреїв, ви здобули повну перемогу».

(Джерело: <http://www.ort.by/mirpomnit/holokost/history/index.htm>)

Картинка з німецької дитячої книжки «Отруйний гриб», виданої у 1938 р. Єврейських дітей та вчителів проганяють зі школи, котра нарешті стає «чисто арійською». Серед іншого в книзі є вислів: «Як важко інколи відрізнити їстівний гриб від отруйного, так само важко розгледіти, що всі євреї – шахраї та злочинці».

(Джерело: <http://www.ort.by/mirpomnit/holokost/history/index.htm>)

1. Звідки взято документи блоку?
2. На кого розраховані ці книжки?
3. Які цінності та світогляд вони пропагують?
4. Які цінності вони заперечують?

Блок 2.

Розклад уроків. Вправа з математики.

Розклад уроків у нацистській школі

Час	8.00 – 8.45	8.50 – 9.35	9.40 – 10.25	10.25 – 11.00	11.00 – 12.05	12.10 – 12.50
Понеділок	Німецька мова (щодня)	Географія	Расова теорія	Вільний час, фізкультура, спеціальні програми (щодня)	Домоведення, математика (щодня)	Расова гігієна, здоров'я (щодня)
Вівторок		Історія	Расова теорія			
Середа		Співи	Расова теорія			
Четвер		Географія	Ідеологія			
П'ятниця		Історія	Ідеологія			
Субота		Співи	Ідеологія			

(Джерело: www.1september.ru/ru/his/2002/43/2.htm)

Вправа з математики, Німеччина, 30-ті роки

Утримання одного душевнохворого на день коштує 4 райхсмарки, одного інваліда – 5,5 райхсмарки, а одного злочинця – 3,5 райхсмарки. Більшість державних службовців заробляє лише 4 райхсмарки на день, дрібний клерк – 3,5 райхсмарки, а некваліфікований робітник – менше 2 райхсмарок.

а) Складіть графік за цими даними.

Згідно з наявними даними, спеціалізовані заклади Німеччини утримують 300 тисяч душевнохворих, епілептиків тощо.

б) Скільки родин могли б отримати позику в одну тисячу райхсмарок замість цих витрат?

(Джерело: Irena Steinfeldt, *How Was It Humanly Possible?*

Jerusalem: Yad Vashem, 2002, p. 23)

1. Яке походження документів блоку?
2. Порівняйте розклад уроків із сьогодишнім. Чому так мало предметів?

3. Як ви розумієте призначення предметів «Расова гігієна», «Ідеологія», «Расова теорія»?
4. Про що йдеться у задачі з математики?
5. В чому мета цієї задачі? Які цінності вона пропагує?

Блок 3.

«Мені було, мабуть, десять років, і я пам'ятаю приїзд Бальдура фон Шираха [керівника гітлерюгенда] до нашої школи – урочистий приїзд, про який нам сказали, що це велика честь. У дворі, прикрашеному нацистськими прапорами, в колі поважних осіб у чудовій формі, він виступив перед нами з палкою промовою, прагнучи роз'яснити нам, хто наш ворог, і закликаючи нас, молодь, до найбільшої пильності. Перш ніж зійти з трибуни після виступу, фон Ширах спитав нас: “Діти, чи знаєте ви, хто диявол?”. І йому відповів підготовлений заздалегідь гучний хор: “Єврей! Єврей! Єврей!”. Ця подія справила на мене великий вплив, і двічі, натискаючи на гашетку, я зміг подолати відразу, переконуючи себе, що я вбиваю диявола» (колишній молодший лейтенант айнзацгрупи).

(Джерело: з матеріалів виставки «Голокост від куль»)

1. Про що йдеться у цьому документі?
2. Як автор згадує зустріч з фон Ширахом?
3. Чи є у спогаді його власні оцінки цієї події?
4. Чи став у пригоді цей спогад його автору?
5. Наскільки його дії були результатом його власних переконань?

Блок 4.

З протоколу наради у Ванзее

Таємний документ державного рівня!

I.

У нараді, що відбулася 20 січня 1942 р. в Берліні, на Гросен-Ванзее, № 56-58, щодо остаточного вирішення єврейського питання брали участь:

- Гауляйтер д-р Майер та райхсамтслайтер д-р Ляйббрандт – Імперське Міністерство окупованих східних областей

- Статс-секретар д-р Штуккарт – Імперське Міністерство внутрішніх справ
- Статс-секретар Найман – Управління уповноваженого з чотирирічного плану
- Статс-секретар д-р Фрайслер – Міністерство юстиції
- Статс-секретар д-р Бюлер – Управління генерал-губернаторства
- Заступник статс-секретаря Лютер – Міністерство іноземних справ
- Оберфюрер СС Клопфер – Партийна канцелярія
- Міністеріальдиректор Крітцінгер – Імперська канцелярія
- Групенфюрер СС Гофман – Головне управління у справах раси та поселень
- Групенфюрер СС Мюллер – Головне управління імперської безпеки
- Оберштурмбанфюрер СС Айхман – те саме
- Оберфюрер СС д-р Шенгарт, начальник поліції безпеки та СД у генерал-губернаторстві – Поліція безпеки та СД
- Штурмбанфюрер СС д-р Ланге, начальник поліції безпеки та СД у Латвії як представник командувача поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті Остланд.

II.

Начальник поліції безпеки та СД обертгрупенфюрер СС Гайдріх повідомив на початку наради, що райхсмаршал [Г. Герінг] назначив його на посаду уповноваженого у підготовці остаточного вирішення єврейського питання в Європі, і вказав, що цю нараду скликано для того, щоб прояснити принципові питання.

Райхсмаршал бажає, щоб йому було направлено проект організаційних, матеріально-технічних та фінансових заходів щодо остаточного вирішення єврейського питання в Європі, вимагає, щоб ці заходи було попередньо обговорено усіма безпосередньо зацікавленими центральними інстанціями з метою вироблення єдиної тактики. [...]

Під час цього остаточного вирішення єврейського питання в Європі потрібно взяти до уваги близько 11 мільйонів євреїв, котрі розподілені таким чином...

...Під час остаточного вирішення питання, євреї на Сході під від-

повідним контролем мають бути відповідним чином використані як робоча сила. [...]

III.

З тою частиною євреїв, котра, напевне, виживе, оскільки йдеться, без сумніву, про найбільш життєздатну частину, потрібно буде діяти відповідним чином. Оскільки вона, складаючись з найбільш здорових від природи осіб, після звільнення може стати зародком нового єврейського відродження (варто врахувати історичний досвід). [...]

IV.

Під час підготовки до остаточного вирішення єврейського питання в основу певним чином мають лягти Нюрнберзькі закони, при цьому передумовою для повного врегулювання проблеми є також вирішення питань, пов'язаних зі змішаними шлюбами та особами змішаного походження.

...Щодо наслідків, котрі евакуація євреїв може спричинити в економічному житті, статс-секретар Найман заявив, що євреї, котрі наразі працюють на важливих у воєнному сенсі підприємствах, не можуть бути евакуйовані, доки їм не буде знайдено заміну.

(Джерело: <http://holocaust.iiso.ru/documents/06doc.htm>)

1. *Про що розповідається у цьому документі? Яке його походження?*
2. *Хто є учасниками конференції?*
3. *Яка мета скликання конференції?*
4. *Яким чином планується досягти цієї мети?*
5. *У чому, за текстом, полягає «остаточне розв'язання єврейського питання»?*
6. *Про що свідчить факт скликання такої конференції на вищому державному рівні? Як це могло вплинути на сприйняття подій «на місцях»?*

Блок 5.

Щодо воєнної підсудності в районі «Барбаросса»

Ставка Верховного
Головнокомандувача

Цілком таємно
13 травня 1941 р.

Підсудність воєнним судам слугує, в першу чергу, збереженню воєнної дисципліни.

[...]

I

1. Злочини ворожих громадянських осіб відтепер і до наступних розпоряджень вилучаються з підсудності воєнних та воєнно-польових судів.
2. Партизани мають бути нещадно винищені військами у бою та при переслідуванні.
3. Усі інші напади ворожих цивільних осіб на збройні сили, їхній склад чи обслуговуючий персонал мають також бути придушені військами на місці із застосуванням крайніх заходів на винищення нападника.
4. Там, де час для подібних заходів втрачено або вони були неможливі одразу, підозрювані елементи потрібно миттєво доставити офіцеру. Останній вирішує, чи вони мають бути розстріляні. Щодо населених пунктів, де збройні сили зазнали підступного чи зрадницького нападу, потрібно одразу застосувати за наказом офіцера, посадою не нижче командира батальйону, масові насильницькі заходи, якщо обставини не дають змоги швидко встановити конкретних винуватців.
5. Категорично заборонено утримувати підозрюваних для їх осудження після створення судів для місцевого населення.

[...]

II

Ставлення до злочинів, скоєних військовослужбовцями та обслуговуючим персоналом щодо місцевого населення.

1. Переслідування за дії, скоєні військовослужбовцями та обслуговуючим персоналом щодо ворожих цивільних осіб, не є

обов'язковим навіть тоді, коли ці дії одночасно є воєнним злочином чи проступком.

[...]

2. При засудженні пропонується надзвичайно критично ставитися до показів ворожих цивільних осіб.

III

Відповідальність військових начальників

Військові начальники в межах своєї компетенції відповідальні за те:

[...]

3. щоб затверджувати лише такі вироки, котрі відповідають політичним намірам керівництва.

За дорученням

Начальник штабу Верховного
Командування
Збройних Сил

Кейтель

(Джерело: <http://army.armor.kiev.ua/hist/barbarossa.shtml>)

1. Про що розповідається у цьому документі?
2. Яке походження документа? Хто є його автором?
3. Яка мета випуску розпорядження?
4. До кого воно звернене і кого стосується?
5. Які міри застереження передбачає щодо «ворожих цивільних осіб»?
6. Які міри покарання встановлює щодо «військових та персоналу»?
7. Які судові процедури передбачає?

➔ Запитання для загального обговорення:

1. Чому, на вашу думку, ці блоки документів зібрано разом?
2. Які сфери життя вони відображають?
3. Наскільки обмеженим є рівень втручання держави в життя громадян? У чому це полягає?
4. Наскільки захищеними можуть бути права осіб у такій державі?
5. Яким чином можна захистити права громадян від такого втручання?

4.3. ГОЛОКОСТ І ПРОТИДІЯ КСЕНОФОБІЇ

Ще одним важливим аспектом освіти з історії Голокосту є її прямий зв'язок із протидією ксенофобії в суспільстві. Під ксенофобією розуміємо неприйняття іншого, ставлення до інакшого як до однозначно чужого та ворожого чи небезпечного. Таке ставлення може бути мотивовано будь-якими ознаками: національність, етнічне походження, культура, релігія, колір шкіри, мова, різні зовнішні ознаки тощо.

Традиційно вважають, що ксенофобія не є актуальним явищем для українського суспільства, але, на жаль, це лише поширене кліше. Насправді, вороже ставлення до «чужого» (що особливо яскраво відбивається у ставленні до мігрантів, які «понаїхали» і мають «нахабство» бути іншими, ніж більшість) є досить поширеним явищем.

Історія Голокосту та, ширше, історія антисемітизму як нетерпимості і неприйняття євреїв у різні часи і в різних суспільствах надає багатий матеріал для дослідження проблеми ксенофобії в історичній перспективі та порівняння з іншими подібними ситуаціями та іншими фобіями. Нацистський антисемітизм, расизм та нацистська засаднича ненависть до всього інакшого як негідного, які стали наріжним каменем ідеології та сягнули крайнього вияву у Голокості та знищенні інших груп людей, є особливим матеріалом, обійти який у викладанні історії Голокосту неможливо, так само, до речі, як і у розмові про приклади ксенофобії та її негативного впливу.

Говорячи про ксенофобію, варто наголосити, що вона стосується всіх і кожного. Як принцип зневаги і дискримінації одних людей іншими, вона може і постійно змінює об'єкт (сьогодні євреї, завтра мусульмани, потім роми тощо), розширює чи звужує цільові групи «чужих» осіб (сьогодні турки, завтра усі мігранти чи навпаки), обертається проти своїх прихильників (чимало людей досі асоціюють німців насамперед із нацизмом) тощо. Тому протидія ксенофобії, антисемітизму, дискримінації важлива незалежно від того, чи є особа її прямою жертвою, бо це зачіпає кожного, якщо не сьогодні – то завтра.

Ставлення до мігрантів, ромів, темношкірих, азіатів, євреїв тощо є сьогодні проблемою на побутовому (а подекуди і на державному) рівні. Дослідження історичних прикладів, які учні можуть переживати менш емоційно і більш об'єктивно, може створити сприятливішу атмосферу,

щоб спочатку обговорити проблему, а потім провести сучасні паралелі.

Під час розмови про механізми ксенофобії також доречно порушити питання стереотипів та упереджень, їх видів та принципів формування; самосприйняття та сприйняття інших; пропаганди та її впливу на повсякденне життя і ставлення до інших; протистояння пропаганді та способів її виявляти, критичного ставлення до джерел інформації; так званої мови ворожнечі тощо. Задля персоналізації історії варто взяти конкретні приклади осіб чи груп осіб, які постраждали від нацистського антисемітизму, і тих, хто не піддався загальним тенденціям, – так формування негативного ставлення до ксенофобії в учнів відбуватиметься шляхом емпатії та на конкретних прикладах.

Наступна вправа ілюструє ці рекомендації.

План заняття: Ксенофобія – ідеологічна і побутова проблема

Мета: ознайомити учасників із поняттями ксенофобії, антисемітизму, ісламофобії, інших фобій; надати учасникам інформацію про ксенофобію серед політичних/ідеологічних угруповань та на побутовому рівні, їхній зв'язок; на прикладі подій Другої світової війни та Голокосту, а також сучасних, показати особисту відповідальність за ставлення до іншого, розкрити механізми маніпуляції людьми; формувати критичне мислення, громадянську позицію, особисту відповідальність; формувати навички аналізу візуальних джерел.

Обґрунтування: Ксенофобія є явищем пересічним і глибоко вкоріненим у свідомості. Підозріле ставлення до іншого і сприйняття його як однозначно чужого є першою реакцією багатьох людей у суспільстві. Таких людей тим більше, чим закритіше суспільство та його члени від зовнішніх впливів. На певному рівні побутова ксенофобія може набирати загрозливих форм і масштабів. Особливо, коли з цього користуються політичні партії і шляхом пропаганди ксенофобії отримують владу в країні. Тоді суспільство майже напевне занепадає у несправжніх, проте глибоких і часто кривавих конфліктах представників більшості й меншості. Важливо усвідомити, що ксенофобами є не лише нацисти чи ультраправі, що підозра й

нетерпимість до іншого властиві багатьом звичайним громадянам. Після Голокосту і ксенофобії нацистів подібне не раз повторювалося в сучасному світі і передумови цього до сьогодні є актуальними. Важливо навчитися розрізняти ксенофобію та не керуватися такими настановами у своєму житті. Надто коли це стосується політичних сил та партій.

Прийоми: бесіда, робота в групах, аналіз візуальних джерел.

Час: 45–60 хв.

Хід заняття:

Крок 1. Ознайомте учасників із поняттям «ксенофобія». Попро- сить їх прочитати визначення (з дошки або роздане), визначити ключові слова. Запитайте, які ще «фобії» стосовно різних груп людей вони зна- ють. Згадайте про антисемітизм, ісламофобію, поняття дискримінації. Поясніть, що слово «фобія» означає безпричинний страх. Запитайте, як поведуться люди, коли вони чогось бояться?

Крок 2. Об'єднайте учасників у дві групи, надайте кожній пару джерел та запитання до них (за наявного часу можна створити більше груп на кожну пару джерел).

Запропонуйте учасникам однієї групи (частини груп) перший блок фотографій і запитання до них:

1. *Що зображено на цих фотографіях?*
2. *З якого часу вони походять? З якими подіями пов'язані?*
3. *Що за символи зображено на цих фото? Яке, на вашу думку, послання вони передають?*
4. *Що спільного, на вашу думку, між цими фото, чому вони по- дані разом?*
5. *Хто є носіями цих ідей нетерпимості?*
6. *Які почуття ці написи могли викликати у людей та їхніх родичів?*
7. *Чому, на вашу думку, ці ідеї такі стійкі? Де вони живляться підтримкою?*

Учасники іншої групи (інших груп) тим часом ознайомлюються з іншими джерелами та відповідають на запитання:

1. *Що зображено на цих фотографіях/копіях?*
2. *Який час та місце на них зафіксовано?*
3. *Що спільного і що відмінного між ними?*
4. *Яке ставлення, на вашу думку, показують ці джерела?*
5. *Хто є носіями цих ідей? Чи можемо ми їх конкретно визначити (за символікою, одягом тощо)?*
6. *Які почуття ці вислови могли викликати у людей та їхніх родичів?*
7. *Чому, на вашу думку, ці ідеї такі стійкі? Звідки вони знаходять свою підтримку?*

Крок 3. Заслухайте відповіді груп. Під час обговорення важливо наголосити, що в першій парі фото видно, що написи/дії було виконано людьми, які ідентифікують себе як нацисти, належать до певної ідеології. В другому ж випадку це громадяни, котрі, майже напевне, не сповідують ідеологію та не є членами якоїсь ультрапартії; вони «просто» виражають свої погляди, не задумуючись над їхнім змістом та небезпекою.

Крок 4. Учні мають порівняти обидві пари джерел (для цього їх доцільно прикріпити на дошку чи показати на великому екрані). Зверніть увагу на логічні наголоси у Кроці 3.

Запитання до учнів:

1. *Який, на вашу думку, зв'язок між цими джерелами?*
2. *У чому вони подібні, а в чому принципово різняться?*
3. *Чому досі в деяких державах є державні спроби усунення, дискримінації та вбивства людей та груп людей за будь-якою ознакою? Хто підтримує політичні партії, що висловлюють такі ідеї?*
4. *Яким чином можна запобігати їхній діяльності?*

Джерело 1. Визначення ксенофобії

Ксенофобія (грец. ксенос – «чужий» і фобос – «страх») – ненависть, нетерпимість чи неприязнь до кого-небудь або чого-небудь чужого, незнайомого, незвичного. Сприйняття чужого як незрозумілого, а тому небезпечного і ворожого. Утверджене як світогляд може стати причиною ворожнечі за принципом національного, релігійного чи соціального поділу.

(Назустріч пам'яті: Навчально-методичний посібник до фільму про Голокост «Назви своє ім'я» / Автори-упорядники: О. Войтенко, М. Тяглий. – К.: Оранта, 2007. – С. 53)

Джерела 2.

Фото 1. Бойкот єврейських крамниць 1 квітня 1933 р., Німеччина

(Джерело: http://4.bp.blogspot.com/-XQImSZ8HyJw/Tu4_DIsTIEI/AAAAAAAAAMfM/7k-XwFzHsVA/s1600/Nazi%2Bboycott_of%2BJewish_stores.jpg)

Фото 2. Аблен-Сен-Назере, Франція, 6 квітня 2008 р. Вандали осквернили 148 могил на найбільшому військовому кладовищі Першої світової війни у Франції. В цій секції кладовища поховані французькі мусульмани – ветерани Першої світової війни.

(Джерело: <http://www.documentingreality.com/forum/f2/racist-vandals-desecrated-148-muslim-graves-frances-biggest-wwi-cemetery-7450>)

Джерела 3.

Фото 1.

Німеччина, табличка при в'їзді до села: «Мешканці цього села не хочуть мати жодних контактів з євреями», 1935 р.

(Джерело: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/education/gallery/big/antisemitism/2514.jpg>)

Белая Церковь Сдам [REDACTED] по Б-ру Победы [REDACTED]. В квартире сделан хороший косметический ремонт, кафель в ванной, деревянная столешка, балкон и балконный блок метал./пластик. Из мебели есть стенка с письменным столом и раскладным диваном, диван "Малютка", новый красивый шкаф-купе, шкаф в коридоре. Кухни нет и не будет, есть только мойка и газ. плита. Из техники есть только бойлер и телевизор, ХОЛОДИЛЬНИКА И СТИРАЛКИ НЕТ и не будет. Цена 1700+все ком. услуги. Берут всех платежеспособных, нормальных, наших, можно с ребенком любого возраста, но без собак и котов. Циган и молдаван не берут, восток не желательно. . Комнат: 1 ; Этаж: 3 ; Этажность: 3 ; Общая: 35 м2 ; Дополнительные платежи: нет ; Предоплата за: 1 месяц ; Тип предложения: [REDACTED] ; Тип стен: панель . Цена: Долгосрочная аренда квартиры, Киевская, Белая Церковь, р-н. ДНС, Б-р Победы \$70 ■ [REDACTED] ■ 02.02.2016

06 Здам 2-кімн. кв., центр, частково мебльована, косметичний ремонт. Прохання циган та переселенців не турбувати. На довгий термін. т. [REDACTED] [REDACTED]

Матеріал 1. Копії оголошень про оренду житла у Білій Церкві, Київська обл. (від 02.02.2016 р.) та Смілі, Черкаська обл. (від 19.12.2015 р.).

(Джерело: місцеві сайти приватних оголошень. Подано мовою оригіналів.)

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Альтман И.* Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. завед. – М.: Фонд «Холокост», 2002.
2. *Арендт Х.* Банальность зла. Суд над Эйхманом в Иерусалиме. – М.: Европа, 2008.
3. *Бабий Яр: человек, власть, история.* Кн. 1. Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К.: Внешторгиздат, 2004.
4. *Бартов О.* Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Пер. з англ. С. Коломійця. – К.: Зовнішторгвидав, 2010.
5. *Безансон А.* Лихо століття. – К.: Пульсари, 2009.
6. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Пер. з англ. – К.: Критика, 2011.
7. *Візель Е.* Ніч. Світанок. День / Пер. з фр. – К.: Дух і Літера, 2006.
8. *Гаффнер С.* Історія одного німця / Пер. з нім. – Львів: ВНТЛ – Класика, 2005.
9. *Глюкман А.* Філософія ненависти. – М.: АСТ, 2006.
10. *Гон М.* Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939 рр.). – Рівне: Волинські обереги, 2005.
11. *Грицак Я.* Життя, смерть та інші неприємності. – К.: Грані-Т, 2008.
12. *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2011.
13. *Живыми остались только мы: Свидетельства и документы /* Сост. Б. Забарко. – К.: Задруга, 2000.
14. *Епплблом Е.* Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006.

15. *Слісаветський С.* Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944): нариси з історії Голокосту і опору в Україні: Збірник статей / Упорядник С. Слісаветський. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999.
16. *Ковба Ж.* Людянність у безодні пекла. – К.: Дух і Літера, 2001.
17. *Копелев Л.* Храни меня, мой талисман. Воспоминания. – Харьков: Права людини, 2010.
18. *Круглов А.* Катастрофа украинского еврейства (1941–1944): Энциклопедический справочник. – Харьков: Каравелла, 2001.
19. *Круглов А.* Уничтожение евреев Украины (1941–1944): Сборник документов и материалов. – К.: Дух і Літера, 2002.
20. *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. – К.: Зовнішторгвидав, 2010.
21. *Леви П.* Человек ли это? – М.: Текст; Дружба народов, 2001.
22. *Мицель М.* Евреи Украины в 1943–1953 гг.: очерки документированной истории. – К.: Дух і Літера, 2004.
23. *Мочарський К.* Бесіди з катом / Пер. з польськ. – Чернівці: Книги-XXI, 2009.
24. Науковий часопис «Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі». – К.: Зовнішторгвидав, 2005–2011. – №№ 1–10.
25. *Наймарк Н.* Геноциди Сталіна. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011.
26. Нариси з історії та культури євреїв України. – Видання третє. – К.: Дух і Літера, 2009.
27. *Нора П.* Проблематика мест памяти. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999.
28. *Ойєрбах Р.* На полях Треблінки / Пер. з їдиш І. Гусєва. – К.: Сфера, 2007.
29. Опечатанный вагон. Рассказы и стихи о Катастрофе / Сост. З. Копельман. – М.: Мосты культуры, 2005.
30. Поза межами розуміння. Філософи та богослови про Голокост. – К.: Дух і Літера, 2009.
31. *Редліх Ш.* Разом та нарізно в Бережанах. – К.: Дух і Літера, 2001.

32. *Рикер П.* Память, история, забвение. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004.
33. *Рубінович Д.* Щоденник. – К.: Зовнішторгвидав, 2009.
34. *Снайдер Т.* Криваві землі. – К.: Видавництво «Грані», 2011.
35. *Сусленський Я.* Справжні герої. Про участь громадян України у рятуванні євреїв від фашистського геноциду. – К: Товариство «Україна», 1993.
36. *Тодоров Ц.* Обличчям до екстремі. – Львів: Літопис, 2000.
37. Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – 2008. – № 13 (2).
38. Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. – 2009. – № 15 (4).
39. *Феллер М.* Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про людяне і нелюдське в них. – Дрогобич: Відродження, 1998.
40. *Франк А.* Щоденник. – К.: Сфера, 2003.
41. *Хальбвас М.* Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40–41). – С. 12–35.
42. Щоденник Львівського гетто. – К.: Дух і Літера, 2009.
43. *Яап Танья.* П'ятдесят питань про антисемітизм / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2009.

СПИСОК НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

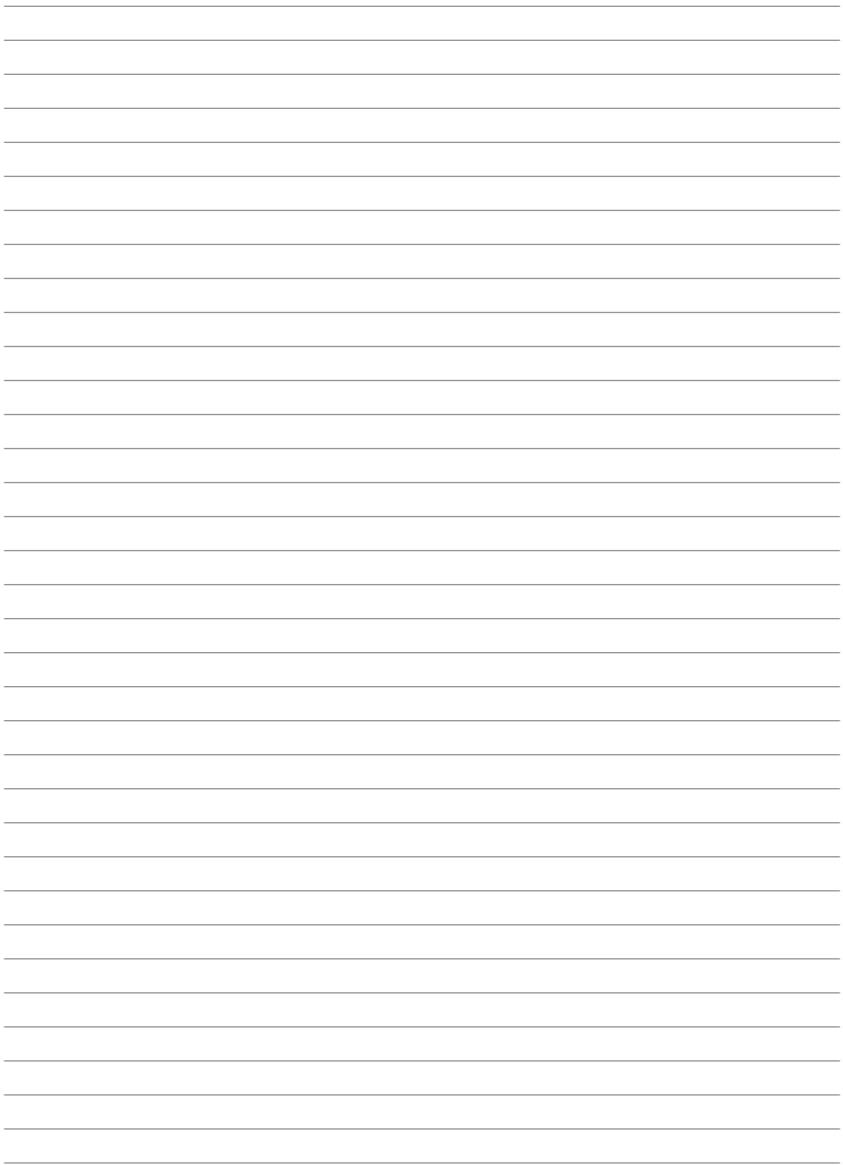
1. *Альтман И., Гербер А., Полторак Д.* История Холокоста на территории СССР. – М.: Фонд «Холокост», 2001.
2. Біль пам'яті: Навчально-методичний посібник до виставки «Голокост від куль: масовий розстріл євреїв в Україні» / Упорядник О. Войтенко. – К.: ТОВ «Майстер книг», 2011.
3. *Брухфельд С., Левин П.* Расскажите об этом детям Вашим. История Холокоста в Европе, 1933–1945. – М.: Текст, 2000.
4. Виховуємо людину і громадянина: Навчально-методичний посібник / Упор. С. Буров, О. Войтенко, І. Костюк. – Дрогобич: Відродження, 2006.
5. *Войтенко О., Комаров Ю., Костюк І.* Я, ти, він, вона...: Посібник для вчителів. – Дрогобич: Відродження, 2009.
6. Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник / Упоряд. О. Гісем, О. Мартинюк. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Сфера, 2007.
7. Громадянська освіта: Методичний посібник для вчителя. – К.: Етна-1, 2008.
8. Джерела толерантності: Каталог виставки / Упор. А. Ленчовська. – К.: Дух і Літера, 2005.
9. Єврейські діти України – жертви Голокосту / Упор. А. Подольський, Ю. Смілянська. – К.: Сфера, 2004.
10. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках: Навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. – К.: Генеза, 2004.
11. Історія і уроки Голокосту: Збірник науково-дослідних учнівських робіт, 2006–2009 рр. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту; Зовнішторгвидав України, 2010.
12. Транспорт: История одной депортации / Сост. И. Абрамски. – Єрусалим: Яд Вашем, 2011.
13. Катастрофа європейського єврейства: Навч. посіб. у 6 ч. / Пер. з івриту; Відкритий ун-т. Ізраїль, Міжнар. Соломонів ун-т. – К.: НВП «Вирій», 2001.

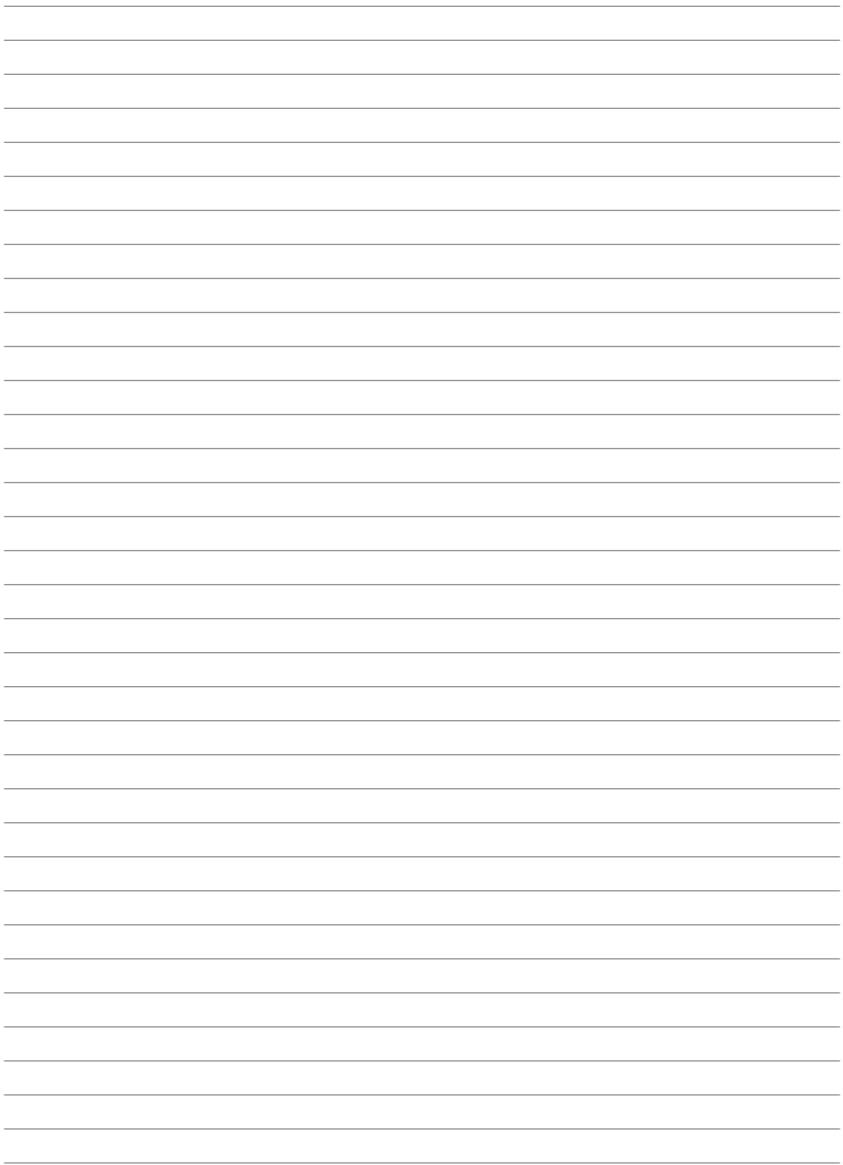
14. Назустріч пам'яті: Навчально-методичний посібник до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Авт.-упорядники О. Войтенко, М. Тяглий. – К.: Оранта, 2007.
15. Навчальні матеріали з протидії антисемітизму, дискримінації, ксенофобії: Робочі зошити для учнів у трьох частинах і посібник для вчителя. – К.: Зовнішторгвидав, 2007.
16. *Подольський А.* Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. – К.: Зовнішторгвидав, 2009.
17. Сучасні підходи до історичної освіти: Методичний додаток до навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900–1939 роках» / Уклад. І. Костюк, П. Кендзьор. – Львів: НВФ «Українські технології», 2009.
18. Уроки Голокосту: Інформаційно-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту. – К., 2004–2016.

СПИСОК ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСІВ

1. Всеукраїнська програма «Розуміємо права людини» – www.edu.helsinki.org.ua
2. Веб-проект «Мистецтво періоду Голокосту» – <http://art.holocaust-education.net>
3. Веб-ресурс з історії Голодомору в Україні (1932–1933 рр.) – <http://www.golodomor.kharkov.ua>; <http://www.holodomor.org>
4. Веб-ресурс «Електронна єврейська енциклопедія» – <http://www.eleven.co.il>
5. Віртуальний музей історії євреїв в Україні – http://holocaust-ukraine.net/ru/multimediynye_posobiya.htm
6. Громадський комітет для увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру – www.kby.kiev.ua
7. Державний комітет архівів України – www.archives.gov.ua
8. Державний Меморіальний музей Голокосту у Вашингтоні, США – <http://www.ushmm.org/museum/exhibit/focus/russian>
9. Дім Ванзейської конференції – <http://www.ghwk.de/russisch/russ0.htm>
10. Електронний каталог Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – www.nbuv.gov.ua
11. Західна аналітична група – <http://zgroup.com.ua>
12. Інститут історії України НАН України – <http://history.org.ua>
13. Інститут Фонду Шоа при університеті Південної Каліфорнії, Лос-Анджелес, Каліфорнія, США – <http://college.usc.edu/vhi/ukrainian>
14. Інститут Юдаїки – <http://www.judaica.kiev.ua>
15. Інтернет-курс «Катастрофа європейського єврейства» Відкритого університету Ізраїлю – <http://www.hedir.openu.ac.il/kurs/hol-about.html>
16. Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі – www.historians.in.ua
17. Інформаційна система з толерантності та недискримінації (TANDIS) – www.tandis.odihr.pl

18. Інформаційно-аналітичний сайт – www.zaxid.net
19. Музеї України – www.museum-ukraine.org.ua
20. Науково-просвітницький центр «Холокост», Москва, Росія – <http://www.holocf.ru>
21. Національний інститут пам'яті жертв Катастрофи (Шоа) і героїв опору «Яд Вашем», Єрусалим, Ізраїль – <http://www1.yadvashem.org/uv/ru>
22. Польський центр досліджень Голокосту при Інституті філософії і соціології Польської Академії наук, Варшава, Польща – <http://www.holocaustresearch.pl>
23. Проект «Захистимо пам'ять» – офіційний веб-сайт – <http://protecting-memogy-ua.org/>
24. Товариство «Меморіал» (Київ) – <http://www.memorial.kiev.ua>
25. Українська асоціація усної історії – http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/index.html
26. Український центр вивчення історії Голокосту – www.holocaust.kiev.ua
27. Український інститут національної пам'яті – <http://www.memory.gov.ua>
28. Центр міської історії Центрально-Східної Європи – <http://lvivcenter.org/uk>

Літературний редактор
Олена Пазюк

Коректор
Наталя Анікеєнко

Дизайн та верстка
Максим Невінчаний

Тираж 500

Друк ФОП «Іваненко С.В.»
01133, Київ, вул. Коновальця, 31
Тел.: (044) 222 88 52